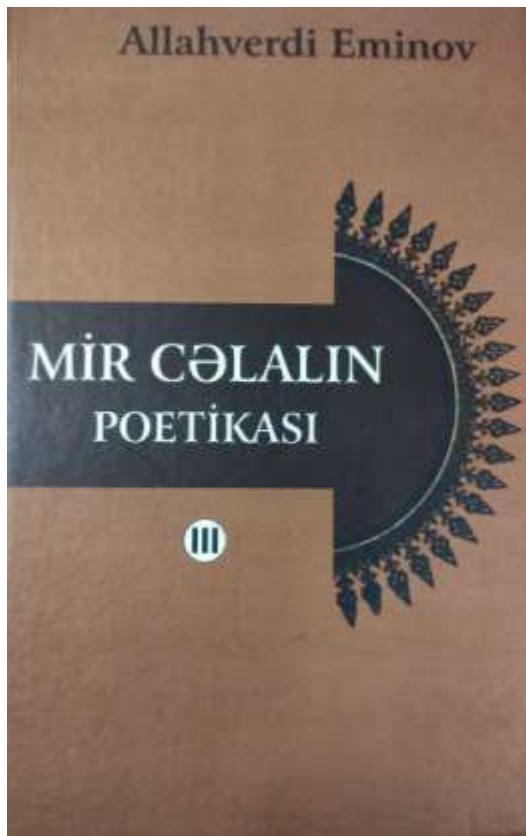

www.kitabxana.net

Milli Virtual-Elektron
Kitabxana

Allahverdi Emiov

“Mir Cəlalın poetikası”

X hissə: Şəxsiyyət məsələsi - 3

Monoqrafiya. III cilddə. III cild. 10 e-kitab

www.kitabxana.net və YYŞİB-nin
müstərək nəşri

www.kitabxana.net

**Milli Virtual-Elektron Kitabxana
Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai
Birliyinin rəqəmsal nəşrlər seriyası**

Allahverdi Emiov

"Mir Cəlalın poetikası"

Onuncu hissə

Fəsil 3

**Mir Cəlalın yaradıcılığında şəxsiyyət məsələləri - 3
Şəxsiyyət: emosional və əxlaqi münasibətlər**

**Monoqrafiya
Elmi-filoloji, ədəbiyyatşunaslıq e-kitabı**

III cilddə. III cild. Onuncu e-kitab

YYSİB – kitabxana.net

Bakı-2020

**www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri**

2

Tərtibçi və redaktor, layihə rəhbəri:

Aydın Xan Əbilov,

Prezident təqaüdçüsü, yazıçı-kulturoloq, YYSİB sədri

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondunun maliyyə yardımı ilə Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır.

"Mir Cəlalın poetikası"nın üçüncü cildində müəllif Azərbaycan nəşrini tədqiqində araşdırılmamış bir problem: şəxsiyyətin inkişafı problemini (sosial – əxlaqi, fərdi şürə) geniş təhlil süzgəcindən keçirmiş, ədibin nəşrindəki poetikanı qabarılq vermişdir. Oxuculara tanış olan obrazlara yeni rakursdan işıq salmışdır. Monoqrafiya geniş oxucu zövqü üçün maraq doğurmaya bilməz.

Kitab tələbə – gənclər və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Yeni Yazarlar və Sənətçilər
İctimai Birliyi, 2020

Onuncu hissə

Ön söz

Fəsil 3

Mir Cəlalın yaradıcılığında şəxsiyyət məsələləri - 3

Şəxsiyyət: emosinal və əxlaqi münasibətlər

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

ŞƏXSİYYƏT: EMOSİONAL VƏ ƏXLAQI MÜNASİBƏTLƏR

Qəhrəmanın – Obrazın şəxsi hissərinin əxlaqi münasibətlər fonunda epik təsviri, yaşadığı mikro və makro mühitdə mənəvi-sosial konfliktlərin daşıyıcı olması. Romanda güclü epik təfəkkür, həyat hadisələrinin aydın müşahidəsi – ədəbi amillər müstəvisində yeri: personajların şəxsi-sosial görüş dairəsi; gerçəkliyə fəal – fərdi yanaşması; hiss-həyəcanların təsir gücü; şəxsi-sosial başlangıçın harmoniyası – şəxsiyyətin formallaşması nəsrimizdə necə qoyulmuşdur. Biz bu tezisin üzərində dayanacaqıq. Ümumiyyətlə, Mir Cəlal romanlarında və povestlərində Zaman, Məkan və Hadisə bir kontekstdə, amma müxtəlif yerlərə keçirilir, oxucuları intizarda saxlayır, əhvalatın sonu üçün darıxdırır. Ədib güclü kontraslar yaratmaqla ədəbiyyatdakı «şüurlu böyütmə qanunundan» istifadə edir – bir şərtə

əməl etməklə: bunlar həyat həqiqətinin təhrifindən uzaq olsun, həyatın özünü görsün oxucu.

Romandakı Kərim Gəldiyev surəti bədii dəyərilə nadir şəxsiyyətdir – baxmayaraq bu adam gəncdir. Nəsrimizdə bu yaşda bu səviyyədə obrazə təsadüf etmək çətindir. Hər bir surət xarakter olmur, bu səviyyəyə qaldırılmır. Sosializm realizmi ədəbiyyata «corab hörsə» də, Gəldiyevə bir mənfi qəhrəman kimi qalib gələ bilməmişdir. Bu yaradıcı metodun nəzəri-estetik prinsipində müsbət qəhrəman problemi aparıcı olmuşdur. Xüsusilə, Sovet hakimiyyətinin ilk on illik-lərində ədəbi qəhrəmanlar yüksək insani keyfiyyətləri özündə daşımış, parlaq xarakterlərilə insanları təribiyə etməlidir. Xarakter mənfi və müsbət müstəvidən, yanaşmadan asılı olmayıaraq uzunömürlü statusunu qazanmalıdır. Vaxtilə məşhur fransız yazarı İ.Ten göstərirdi ki, yazıçı surətin təbiətinə nə qədər dərin müdaxilə etsə, əsər bir o qədər qazanar. Və xarakterin «əbədiliyini» insan «ləyaqəti»nin ilkini – başlangıcı sayır, obrazı bir növ mühitdən ayırrı. Uzunömürlülük

təbii ki, ədəbiyyat aləmində nadir dəyərdir: insan əvvəl siyasi şəraitdən (mühitdən) məhrum edilir, ona görə ki, bunlar davamsızdır, keçicidir, sonra isə sosial (ictimai) faktordan «azad» olunmalıdır, bunlar da həyatı fəaliyyətində müvəqqətidir, əbədilik deyildir. Lap sonda insanların «ləyaqəti» qalır ki, bunun da kökləri bioloji və etnoqrafik təbiətə dirənir.¹⁶ Bu da bir həqiqətdir ki, insan(lar) həyat qabiliyyətlərini özündən əvvəl dünyaya gətirir. Əlbəttə, sələflərinin və öz bioloji xüsusiyyətlərinin təsirilə, köməyilə. Birmənali qarşılanmayan bu məsələnin iki tərəfi, cəhəti diqqəti cəlb edir: birincisi, bir psixoloji fenomen kimi hər bir davranışın (əxlaqın) daşıyıcısı olur; ikincisi, hər bir davranış tərzi sosial faktdır, ictimai hadisədir; üçüncüüsü, hər bir fərd ayrılıqda öz davranış xüsusiyyətlərini ictimai şüur sferasından tərbiyənin köməyilə mənimsəyir və bütöv şəxsiyyət olur. Deməli, başqalarından fərqli əxlaqın (davranışın) təbiətini (ma-

---

¹⁶ Bax: Qey N.K.Tipiçeskiy xarakter i problemi xudojestvennosti. M., 1961.

hiyyətini) başa düşmək üçün nəinki təkcə ədəb-ərkan daşıyıcısına diqqəti yönəltmək, onu yamsılamaq, eyni zamanda konkret davranışını öyrənmək lazımdır.

Bədii obraz əsərin yaxşıya və pisə istiqamətini – taleyini müəyyənləşdirir. Nəsrədə digər janrlardan fərqli olaraq obraz(lar) şəxsi hissələrini qorumaq, fərdi faydalılıqdan çıxarmaqla cəmiyyətdəki proseslərə, xüsusilə, konfliktlərə münasibətini ifadə etməlidir. Həyat hadisələri, bu olaylarda birbaşa iştirakçı olan adamlar müxtəlif rakurslardan əsas obrazın(ların) fəaliyyətinə şərık çıxmalıdır. Burada elmi idrak bədii təfəkkürlə bir-birini tamamlamalıdır. Yaziçi (müəllif) təbiət və sosial (ictimai) həyatın qanunlarını dərk etməklə səmərəli faydalananma yolu ilə onun ideyası başa gəlir. İstedad varsa, təsvirin əqli incəliyi və çevikliyi, real varlığın proseslərinə nüfuzu lazımı səviyyədə alınır, hətta qəhrəman mövcud vəziyyəti dəyişdirmək, yaxud təkmilləşdirmək potensialını özündə duyur. O, şəxsiyyət kimi özünü diqtə edir, mübarizəsində (mənfi, yaxud müsbət) «mənəvi səslərin harmoniyasına

(C.Bayron) seyrçi qalmır. Yaziçı obrazı idrakin vasi-tələrilə hərəkət edir. Və sualı düşünür: bu yolu tutmaq, məqsədini zərurət kimi həyata keçirmək fikrini necə gerçəkləşdirməli? Sualın ümumi motivində həyatı fəal başa düşmək imkanını nəzərə almalıdır. Burada, şübhəsiz, mövcud qanunların dərki; bilik, savad əsasında təbiət qanunlarının plana uyğun riayət olunması. Unutmayaq ki, hər iki məqamda obrazın cismani və ruhi varlığını nizama salan cari qanunlar da vardır. Bədii obraz bu baxımdan həyatın inikasını özündə əks etdirir. Hətta varlıqdakı hadisələr, münasibətlər, şəxsi hisslər və sair təhrif şəklində əsərə gəlirsə belə, bu da mövcudatın müəyyən çalarlarda, mənalarda inikasıdır.

Bədii idrak prosesində həyat sosial (ictimai) şüurun müxtəlif formaları ilə əlaqəli və qarşılıqlı təsirində olur; siyaset, əxlaq, fəlsəfə və sair elm sahələri obrazın fəaliyyətində predmet rolunu oynayır, əks təqdirdə yazıçı dövründən gələcək nəslə heç nə apara bilməzdi. Dünya ədəbiyyatında Nizami, Füzuli, Ömər Xəyyam,

Şekspir, Balzak, Gete, Puşkin, Lev Tolstoy, M.F.Axundov yaradıcılığı məhz fikrimizin təsdiqidir. Bir nümunə ilə kifayətlənilərəm. F.Engels Balzak barədə yazır ki, o, «İnsan komediya»sında 1815-ci ildən sonra öz sıralarını yenidən quran, köhnə fransız nəzakətsizliyi nümunəsini imkan daxilində yenidən göstərmiş olan tarixini verir... Mən buradan hətta iqtisadi təfərrüat mənasında (məsələn, inqilabdan sonra danışar və daşınmaz əmlakin yenidən bölüşdürülməsi haqqında) bu dövrün birlikdə götürülən bütün mütəxəssislərin – tarixçilərin, iqtisadçıların, statislərin kitablarında olduğundan daha çox şey öyrəndim.¹⁷ Bu bədii və tarixi zərurətin bir-birini tamamlaması çağdaş dövrümüzün (XX-XXI əsrlər) ədiblərindən də yan keçməmişdir. Ötən əsrin bütövlüyündə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, mənəvi-əxlaqi oyanışlar bədii əsərlərin mövzusuna çevrildi. M.S.Ordubadi, Yusif Vəzir, C.Cabbarlı, S.Rəhimov, Əbülhəsən, M.Hüseyn, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev,

---

¹⁷ Marks K., Engels F. Seçilmiş məktublar, B. 1955, s. 426-427.

Mir Cəlal, İ.Şıxlı, İsa Muğanna və başqalarının nəşr yaradıcılığında yaşanmış Zamanın olaylarını bədii obrazların timsalında görə bilirik. Mən yuxarıda Kərim Gəldiyevi oxoculara ötəri təqdim etmişəm və bu obrazın müsbət adamlardan qabağa «çəkdiyimdə» təsadüflik görmürəm.

Mir Cəlal ilk dəfə idi müasir həyatın proseslərini, hansı ki, yeni nəslin təhsili və tərbiyəsilə birbaşa məşgül olan bir dövlət qurumunda, köhnə terminlə desək, maarif sahəsində baş verən mənəvi və sosial hadisələri ayrı-ayrı fəndlərin timsalında təsvir edir. Əlbəttə, sistemin bir qolunu – ali məktəbi götürür. Romanın yazılması səbəbini yozuramsa, Mir Cəlal ali məktəbin, ümumi götürdükdə, pedaqoji sahənin içində olan müəllimdi, alimdi. Bu isə ona məsuliyyət qoyurdu ki, vətəndaş – şəxsiyyət: intellektual – savadlı, əxlaqlı – mədəni, öyrədən – ustاد (gələcəyin) təhsil ocağında yetişir. Orta məktəbdən buraya gələn 16-18 yaş arasındaki gənclər məhz 4-5 il oxuyur, öyrənir, özünü həyata və peşəyə hazırlayırlar. Bu ümumi xəttidir.

Lakin maraqlı odur – həm təldəbələr, həm də müəllimlər, işçilər və onların idarə olunmasını nəzarətdə saxlayanların davranışı – məsuliyyət stixiyası necədir? Dövlətin siyasi və ictimai maraqlarına cavab verirmi? Axı yeni sovet hökumətinin bərqərarlığından vur-tut 15 il ötmüşdür. Durulası, yeniləşesi çox şeylər öz həllini gözləyir.

Romanda müəllif elə də geniş və dərin sosial-psixoloji proseslərə rəvac vermir, kiçik bir «təhsil ailəsinə» xatırladan pedaqoji kollektivdə təsəvvür edək ki: tələbə vəzifə daşıyır, partiya-komsomol funksionerləri liderlik edir, sanki hər kəsin öz maarifçilik missiyası mövcuddur. Lakin hamı formal da olsa, o əqidədədir ki, burada şəxsiyyət inkişaf edir, rasional motivləşmə vardır, hətta nöqsanlar üçün bəraətverici əslaslara söykənmək mümkündür, qəddarlığa və tamahkarlığa yer yoxdur. Həqiqətdir ki, bu son iki anlam romana ayaq aćmamışdır, bu isə Mir Cəlalın maarifə, elmə, gənclərin tərbiyəsinə təmiz, səmimi, korlanmamış daxili hissindən yanaşması kimi qiymətləndirilməlidir.

Yazıcı o adamları əsərə gətirir – onlar öz davranışlarını pis əsaslandırmırlar (xüsusilə, institutun direktoru), lakin fəal hərəkət etməyə, müsbət əxlaqi mövqelərini həyata keçirməyə qabil deyillər. Bəlkə də istədlər. Bəlkə də bunu bacarmırlar. Yazıcı da çox ustalıkla, istedadla idarəetməni (davranış da onun atributudur) motivləşmənin sosial-mənəvi məzmununda, onun mövcud ictimai-tarixi təcrübəsində, əlaqəsində görür. Onu bu zəmində proqnozlaşdırır ki, gənclərin şüurunda o dəyərlər formalaşmalıdır – yaşılı nəslin əxlaqi davranışına və intellektual səviyyəsinə cavab verməyi bacarsınlar. Romanda artıq ictimai bəlalar, özbaşınalıq, səriştəsizlik sindromu özünü göstərir və saxələnir.

Mir Cəlal romanın ilk səhifələrindən «əxlaq dərsi»ndən qaçır, «bilik aclığını» qabarık verir. Pedaqoji fikir tarixini mənimsəyən yazılıçı bu məsələni təsadüfən irəli sürmür: Klassik pedaqoqlar insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında kitab mütaliəsini, kitabdan bəhrələnməni əsas faktor hesab etmişlər. Əsərin qəh-

rəmanı – hələlik tələbədir, amma ümidvericidir – Vahid Rübəbəni hey kitabxanada görür, kitablar barədə obyektiv düşünür: «Bu kitabxana dəryadır. Toz basmış qəfəslərdə yatıb qalan, zahirən bəyazlara oxşayan köhnə kitablarda, o dəri cildlər arasındaki əprimiş kağızlarda xalqların tarixi, insanların həyatı, minlərcə istedadların hissi, fikri, zəkası saxlanır, hər adam bir ömür yaşayır. Keçmişlərin duyduğunu duyur, düşündüyünü düşünür. Bu kitablardan doymaq olmur». Müəllif elə bu düşüncədə alim əməyini yüksək qiymətləndirir, Vahidin diliylə deyir: «Mənim işimi aşiran ocağa çeşməkli kişi canlı arxivdir. Nə dildə, hansı elmdən, hansı çapdan olursa-olsun, kitabın adını çək, kişi barmağını gicgahına qoyur, gözünü qırpir, o saat yerini deyir». Sonradan oxucu görür ki, romanda Mir Cəlal professor Vəzirbəyli surətini həvəslə yaratır. (Bu haqda danışacağam.)

«Açıq kitab»da insan şəxsiyyətinin statusu, yeri, icra mexanizmi zahirən sadə təsiri oyada bilər, amma Mir Cəlal son dərəcə uzaqqörənliklə, dəqiqliklə hətta

XX əsrin təhsil strukturunu idarə edən İslam Verdiyevin, Kərim Gəldiyevin, qurd oğlu Qəribin və başqa kəmsavadlıların nəvə-nəticələrinin də əməlinin layihəsini yaratmışdır. Mən hissiyyata qapılmıram: çün bu günün təhsilindəki xaos, metaformaza, xırda xudbin hissələr və ilaxırın birbaşa şahidi olduğumdan irəli gəlir. Məncə, bu gün bu tarixi dəyərli əsəri məhz bu amil üçün də oxumaq lazımdır! Şəxsi hissələrin koleydeskopunun ilk elementlərini görüb, ondan nəticə çıxarmaq təhsil funksionerlərinin xeyrinə olardı...

Mətləbdən uzaqlaşmıram: gənc nəslin təhsil və tərbiyəsilə məşğul olmaq davranış (məsuliyyət duymu) motivləri sistemində heç də yalnız elmi abstraksiyada, əxlaqi şüurun (şəxsiyyət timsalında) strukturu-nun etik yozumunda psixoloji əhval-ruhiyyəsi doğurmur. Obrazlar öz fəaliyyətlərində şəxsiyyətlərin bütün dəyərlərini fərdi həyatları ilə müqayisədə tənzim edirlər.

Psixologiyadan məlumdur ki, insan davranışını əxlaqi baxımından əsaslandırarkən, bəzən mürəkkəb

vəziyyətlərdə, həllolunmaz məsələlərdə öz mənafeyini önə çəkir, davranış reaksiyalarını fərdiləşdirir, özü üçün lazımlı adamlarla «dil» tapır, yaxınlaşır, mikromühit yaradır. Şəxsiyyətdirsə, ictimai şüurun müsbət xüsusiyyətlərini mənimsəmişsə, daha irəlini görür. Məsələn, İslam Verdiyevlə Kərim Gəldiyev mikro müstəvidə vəzifə və yaş etibarən bir-birindən fərqlidilər: tələbə və institut direktoru. Onlar – ən çoxu isə İslam müəllim özündə bərqərarlaşdırmağa borcludur ki, şəxsiyyət olaraq, müəyyən davranış, hərəkət fəaliyyəti seçərkən, onu idarəetmədə qiymətləndirməyi bacaran, yaxud ona yardımçı olanların rəyi-ni, məsləhətini qiymətləndirsin, fikrən müqayisələr aparsın. Kərim Gəldiyevin xüsusilə, onu hörümçək toruna toxuduğunu bilə biləmi, yoxsa başa düşmə-dənmi – bütün oriyentasiyasını itirir. Onun qarşısında gənc fəndgir Gəldiyev fenomeni kölgə tək görünür, gah da yoxa çıxır...

Mən «fenomen» sözünü sövgəlişi işlətmirəm. Yazarının ilk təqdimatı həvəsiylə oxucu bu obraz ba-

rədə öz «payını» götürür: «Gəldiyev həmişə səsinə, hə-rəkətinə sırlı bir ahəng verməyi sevərdi. İstərdi ki, adamlar onun ən adı sözünün ən sadə hərəkətinin da-lısınca «xüsusi bir məna» duyub ehtiyat etsinlər, özlə-rini yığışdırınsınlar. Bu, ona anlaşılmaz bir hakimiyyət zövqü verməkdən başqa, onun vəzifəsinin, işinin də əhəmiyyətini qat-qat artırırırdı. O, az danışar, ancaq danışana çox məna verirdi. Elə tələbə olurdu ki, Gəl-diyevin işini başa düşmür, bu cür baxışına məna ver-məkdə, səbəb axtarmaqda çox düşünür, çətinlik çə-kirdi...»

Ədəbiyyatda belə yaşında və ictimai vəzifəsində tipikleşmiş obrazın nadir hallarda rast gəlinir. Obrazın güclü alınmasında bir fərd kimi əxlaqi (artıq davranış həddini adlamışdır) qərarının ehtimal olunan həmfikirlərinin «səslərinin gözə görünməz ansamblı» müxtə-lif meyarları: özünü qiymətləndirmə və situasiyanın təhlinini, vicdan hökmünü, seçilən (bunu onun özü yaratır) davranışın idealla qarşılıqlı münasibətini özündə birləşdirən bir fəaliyyət motivasiyanı təzahür

etdirir. Və Kərim Gəldiyev ətrafındakı «gözə görünü-məzlər»dən biri kimi həm real şəxs tipii, həm ədəbi qəhrəman, həm də nümunə olan bir mənfi şəxsiyyətin toplayıcı surətidir. Belə şəxsiyyətin əxlaqi motivasiyası onun ayrı-ayrı keyfiyyətlərini: sünni səmimiyyətini, ictimai rəylə razlaşmasını, öz ehtiraslarını həyata keçirməsini – bu «üçlüyü» fərqləndirir oxucu. Bu qeyri-əxlaqi kompleslərin bəzi elementlərini xatırlayaq: **Birinci element:** Muxtarla söhbətində siyasi avantüristliyini, şantajçı olduğunu biruzə verir: «Narazılığı bəlkə təşkil edən var, bəlkə burada da düşmən əli var, yoldaş komsomol? Düşmən hiyləgərdir. Bu saat hər vasitədən istifadə edib, sizin bəzi komsomollar kimi şatayuşşiləri özünə tərəf çəkmək istəyir. Kapitalist əhalisinin qanunu belədir, yoldaş komsomol! Qafıl olmaq cinayətdir. Dörd tərəfimiz kapitalistdir, hansı ki, hər dəqiqə bizə qarşı vuruşur, biz qalib gəldikcə sinfi mübarizə kəskinləşir. ***Biz indi hər addımda düşmən axtarmalıyıq*** (kursiv bizimdir). Lap evimizdəki ata-anamızə, arvadımıza da inanmamalıyıq!

Çünki belə düşmən agentdir. Çox da ki, ata, ya ana-
dır. Zahirə baxmaz! Bəli, bəli! Sənə deyirəm siyasi
məqalələri yaxşı oxu! Oxu, görərsən orada yazılıb ki,
sinfı düşmən necə hiyləgərdir. Necə rəzildir, necə al-
çaqdır?» Bu söyləmə, siyasi sayıqlama Gəldiyevi öz
yaşından çox-çox «müdrikləşdirir», sanki böyük döv-
lət xadimidir, gəncləri düzgün yola çağırır. Lakin
onun sayıqlamalarında xarakterin dərin cizgiləri
görünür. Məharətlə bu görüntünü gizlətməyi bacarır.
Mir Cəlalın 37-ci il repressiyasının iyinin duyulmasına
bir işarə vurur, eyhamla danışır. Sovet ideologiya-
sının idarəetmə üslubu idi ki, ailədə də sinfi düşmən
axtarılırdı: Oğul atasının üzünə dayanırdı, eləcə də
bacı, qardaş və sairə. Kərim Gəldiyev repressiyaya
qədər yaşamalı olsa, elə işlədiyi təhsil ocağında qızı-
nan neçə-neçə alimi, pedaqoqu, tələbəni isinmədən
məhrum etməli olacaqdır. Bizim respublikamızda
yüzlərlə alımlarımız, müəllimlərimiz, direktorlarımız
Gəldiyevlərin imzası ilə ya güllələndilər, ya da Sibirə
sürgünə yollandılar.

Tarixi vərəqləyəndə rəsmi mətbuat səhifələrində şantaj motivli məqalələr kimlər barədəsə yazılır və bunu bəhanə edib o şəxs cəzalandırılırdı. Mir Cəlal müasirlərinin həyatından yazdığı romanda öz bədii proqnozunu eyhamla əks etdirir. Lakin yazıçı stixiyaya yol vermir, Gəldiyev kimiləri «özbaşına» buraxdırır, rəqiblə, özü də ağıllı bir gənc – Muxtarla qarşılaşdırır. Cavabı sərtdir, mənviqsızdır: «Burada doğru yazılıb ki, sınıf düşmən hiyłəgər, maskalıdır. Bütün bunları oxuduqca, doğrusu, acığınız tutmasın, Kərim Gəldiyev, sizin hərəkətlərinizdən şübhələnirəm, düşmən əli bəlkə sizin bu təlaşınızda, bu canfəşanlığınızda doğrudan düşmən əli var axı, yoxsa bir gəncin dalınca bu qədər zurna-balaban çalmaq heç yerdə görünməyib».

Bu birbaşa fikirdən sonra Kərim Gəldiyev daxilən sarsılır və ilk zərbəsini alır! Bu motivasiya (Gəldiyevin sərsəmliyi) şəxsiyyətin daxili-mənəvi aləminin özünüənləməğə, davranışını şüurlu nəzarətə götürməyə imkan yaradır, əslində kömək etməlidir. O, əx-

laqı tənzimlənmənin optimal üsullarını seçməliydi və dünyagörüşünүn yönümünü müəyyənləşdirməliydi. Bunu isə o bacarmır, ona görə ki, tipdir – xarakterdir; belələri yalnız siyasi dayaqlardan süni şəkildə yapışaraq, fərdi-intim hisslərini ödəyir. Əxlaq vücudu tərk edəndə şəxsiyyət ruhi cəhətdən funksiyasını itirmiş olur: əxlaqi-mənəvi həyatın zənginliyi nəcib fikrin, saf hisslərin vəhdətində qovuşmaqla, yüksək əməlindən başlıyır. Amalın, düşüncənin bütövlüyü, harmoniyası ali məqsədlərin, təmənnasız fikirlərin, səmimi hisslərin möhkəmliyinə əsaslanmaqla, praktik fəaliyyətdə təcəssümünü tapmalıdır. **İkinci element:** Kərim Gəldiyevin özünü sigorta etməklə hiyləgərliyi, xeyirxahlı-qdan, vətənpərvərlikdən dəm vurmasıdır, Vahidlə «dil» tapmaq cəhdidir – karyerasını itirməmək namənə. «Dünən raykomda söhbət var idi, söz burada qalsın, bəzi yoldaşların irəli çəkilmək məsələsini qoyular, məndən soruştular, - dediklərinin təsirini yoxlamaq üçün susdu, Vahidin marağını gözlədi. Vahid isə kürəyini stola söykəyib ardına qulaq asırdı. Gəldiyev

stulunu bir az yaxına çəkdi, müsahibinə tərəf əyildi: - Hə, mən də fikrimi dedim, bəyəndilər. Yoldaşlar haqqında müzakirə açıldı. Bizimkilər birtərəfli düşündülər. Biz bolşevikik axı, insana qayğı məsələsinəni gərək yadımızda saxlayaqq. Məsələn, sən özün yaxşı oğlansan, xətrini də istəyirəm. Komsomolçu, yeni mütəxəssis, nəyə gərək elə gündə beş-altıca saat işləməklə kifayətlənəsən? Yerində lap açıq dedim. Dədim, dəlləklər altı yüzdən artıq alır. Vahid kimi kadronu bir tikintidə bənd eyləmək insaf deyil. Sən ayda min beş yüz, min iki yüz alsan həm dövlətə çox xeyir verərsən, həm də qabaqda xeyir işin var, toy eləmək üçün korluq çəkməzsən». Hiyləgərcəsinə deyilmiş bu sözlərlə Vahid razılaşdırır. O, Gəldiyevin əxlaqını dərk edir və özünü qiymətləndirir. Bu, o deməkdir, tərəf-müqabilin hərəkətlərini qiymətləndirmə: pisləmə, yaxud bəyənmə sosial əxlaqın normalara uyğunluğunu, yaxud əksinə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Yaziçi qəhrəmanına (və ya müsbət obrazlarına) müəyyən davranış qaydalarını nəzərə almaq, konkret

situasiyalarda seçmək imkanı verir və qiymətverməni normativ tələb kimi şərtləndirir. Cün, hər bir bütöv şəxsiyyətdə bilik və imperativlik olur; sübyektin baş verən hadisələrə, fikirlərə, əməllərə fərdi münasibətini ifadə etməklə obyektiv mövqeyini bürüzə verir. Gəldiyevin yarınmaq (Vahidə) mövqeyi bir davranış faktıdır; o halda müsbət qarşılanar – varlığındakı mənfi emosiyaları rədd etsin. O, bu barədə düşünməlidir ki, hərəkətlərini ümumi məqsədə uyğunlaşdırıa bilsin, intellektual – iradi reaksiyalara, normativ daxili əmrlərə malik olsun. **Üçüncü element:** qadın şəhvətilə bağlıdır və gənc ikən bu ciddi və sosial məsələyə laqeyd yanaşır. İlk «ovu» Rübəbə olsa da «məhəbbəti» daşa çırpılır, amma ruhdan düşmür, müxtəlif bəhanələrlə qızın qəlbini ovlamağa çalışır. Budur, Kərim Gəldiyev Rübəbəni otağına dəvət edir, dilini işə salır: «Rübəbə, sizi çağırmaqdə məqsədimi bəlkə də özünüz yaxşı bilirsiniz... Bilməmiş də olmazsınız, çünki mən qəlbdən qəlbə yol tapan bir şeydən danışıram. İnsanın jizni, yaşayışı müəyyən bir şəraitdə keçər, gedər. Bu şərait

də hər kəsin özündən asılıdır. Mən ürəyimin sırrini sizə açmaqda kanişna, bir pis iş görmürəm, çünki biz azad sovet gəncləriyik. Daha ana, bacı, xala, bibi və kalətinə möhtac deyilik. Mən bu gün sənin qarşında durub smeli öz ürəyimi açıram». Vaxtilə söyləmişdi bu məhəbbət nitqini, indi, Rübəbə ilə ikilikdə həmin otaqda pafoslu, bəlağətli dilə, şirin sözlərə ehtiyac duyular və ürəyindən keçirir ki, sən nə qayırırsan, ay səfəh. Qadın ovunda iki silah var: rütbə və dil. Vəzifəni hiss etdirmək istəmirsənsə, qəlb çalan şirin sözlərə nə gəlib... Kərim Gəldiyev «Şanlı məktub»a da əl atdı, xeyiri olmadı. Bu məqsədində Rübəbəyə sahib kəsilməkdə davranışında yuva salan informasiyaları gizlətmir, guya Rübəbəni xoşbəxt edəcək inamını xatırladır – öz məhəbbətini qiymətləndirməyin özünəxas dililə – modal məntiqlə danışmağa etibar edir. Kərim Gəldiyev hətta imperativ - qiymətləndirmə üsluluna əl atmağa hazırlıdır və buna yol verərsə, Rübəbənin etiraz etməyə gücü çatmayacaq, dilin ifadəsi olan şirin kəlmələr «sözünü» deyəcəkdir. Amma Kərim Gəldiy-

ev ana dilində təmiz danışmır. Rus sözlərini tez-tez işlədir, bu da onun məntiqi – linqivistik cəhətdən zəifliyinə dəlalət edir.

Şəxsiyyət özünün ən ali tələbatlarını ödəmək üçün öz səadətini qazanmaq imkanını itirmir. Belə halda yaşamağın mənası yüngül, mənfi özünürealizə formalarından qoruyur, lakin Kərim Gəldiyev şəxsi maraqlarını, qadın əyləncələrini, kommunist əhvalruhiyyədə insanlarda «ləkə» axtarmaq özbaşinalığını istisna etmir, əksinə, bu qeyri-əxlaqi normaları özünə daha münasib sayır. Sosializm cəmiyyətinin mahiyyətindən irəli gələn mənfi dünyagörüşü: süründürməçilik, simasızlıq, öz mənafeyi naminə böhtançılıq, quru rəsmiyyətçilik və ilaxır Gəldiyevi bir obraz kimi yüksək ədəbi materiala çevirir. Belə bir dünyaya baxış şəxsiyyətin əqidəsini, onun praktik fəaliyyətinin çoxpilləliyini özündə ehtiva edir.

Bir məsələ var ki, bu obrazın bitkin çıxmasında müəllif süni ədəbi elementlərə əl atmamışdır: Kərim Gəldiyev hələ Vartaşen bölgəsində işlərkən onda mən-

fi, iyrənc komplekslər hərəkətdi idi. «Yoldaşa daverit eləməyindən başına işlər gələn» bu adam dövlət malını sağa-sola xərcləyir, günbəgün anbardan ağ dolu torbalar azalır, qəbzlərin sayı artırdı. Amma qabaqq-əlmışliyindən qalmır, sözlə vəziyyətdən çıxırdı, şübhəsiz, «arxası» hesabına. Oxuyuruq müəllif təqdimatında: «Gəldiyev aşağı işçilərin sözünə fikir vermirdi. Çünkü onlardan heç bir təhlükə gözləmirdi. Fikri həmişə yuxarıda, böyüklərdə idi. İnanmışdı ki: «Qulluq işində adımı yıxan-dikən sədrin, müdərin, naçalnikin bir qırmızı qoludur».

Kərim Gəldiyev bölgə əhvalatlarından özü üçün nəticə çıxarmağı bacaran arif adamdır. Müəllimə «xuqliqan» etiketini yapışdıranda, məsələ yuxarılara çıxanda, yoxlamağa gələndə öz «payını» götürür. İlk əvvəl heyrətlənən elə Gəldiyevdi, böyük qulluq sahibinin elə bir iş dalınca gəlməsinə inana bilmir; bir dılğır müəllim üçün də komissar müavini gələrmi? – ürəyindən keçirir. Yeri gəlmışkən Mir Cəlal romanda

müəllim şəxsiyyətinin təhqirinə imkan yaratmır, lazımi adamları cəzasızlıqdan azad etmir.

Kərim Gəldiyev rayondan azad olsa da Zoyanı tələsinə salır və ondan bir oğlu dünyaya gəlir – «quyruqla» qayıdır. Lakin bu haqda Bakıya heç bir məlumat ötürülmür... Və Zoya sindroma çevrilmirsə, Bakıda Ağca xanımla əvvəl qeyri-qanuni, sonra zoran zaqsa girməsi onun həyatında yeni «səhifələrin» yazılmasına şərait yaradır. Yəni Gəldiyevin əxlaqi şüurunda bu həyatın – qadın düşgünlüyü, doğulmuş övladından üz çevirməsi məsələni qəlizləşdirir. Aydın olur ki, Kərim Gəldiyev həyatın mənası haqqında bəsit anlama malikdir, ideal barədə məhdud təsəvvürlüdür, səadətin bayağılaşmış modelləri davranışında təşəkkül etmişdir. Mir Cəlal problemi iri planda götürür, insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı cəhətlərinə işiq salır, ünsiyyətin mənəvi-əxlaqi tərəflərini mütləqləşdirməsə də, davranışın kollektivçilik – humanist istiqamətliliyini zəiflətmir və buna səbəb də axtarmır. «Qarağacın kölgəsində Zoya necə məglub oldusa, o

gündən sonra kölgə kimi Gəldiyevin dalısınca sürünməyə başladı». O, Zoyanı dəfələrlə qorxutsa da, bu qadın məğlub olmur – ciddi addımda – oğlunun maddi qayğısına nail olur: Partiyadan qovulmaqdan qorxub övlad haqqını verir.

Məsələ, daha doğrusu, Gəldiyevin şəxsi məişət işi ən kulminasiya nöqtəsinə Ağca xanımla eşqbazlığında çatır. O, bu şakərindən zövq alır, fəxr duyur. Bəs bu nəyə aparıb çıxarır? Bu kimi suallar onu əsla maraqlandırmır, bəs nədir ona cəlbedici səadət bağışlayan: «Gəldiyev gələn kimi düyü islana, qazan asılardı. Ağca xanımın daş-qasıla parıldayan səxavətli əlləri masa başında tərpəndikcə süfrə ulduzlu ay kimi bərq vurardı. «Nikolaydan qalma» stəkan-nəlbəkiləri, qırmızı mürəbbə qablarını, göy meyvə büllurlarını gətirib tökər, növbənöv mürəbbələr çıxarar, şəkər çörəyi düzər, lumu kəsərdi... Gəldiyev özünü məhrəm bir evdə – qız-gəlin içində görəndə cənnətə düşdüyünü güman edər, inanmayı gəlməz, «yuxu aləmi» olmasın deyə, zənnini yoxlamaq üçün neçə dəfə kirpik çalar,

gözünü bərk yumub, boş açardı. Yox, həqiqətdir». Digər bir «səadəti» də Ağca xanım ona əta etmişdi: «...Gəldiyev özünü Ağca xanımdan ayırmayaraq, pərdənin dalısına keçdi. Həbib (ZAQS idarəsinin rəisi – A.E.) pərdəni örtdü, güləş üzlə Gəldiyevin qarşısında dayandı. Onun üzünə baxdı:

- Soyunun, xəstəliyə-zada tutulduğunuz olmayıb?

Ancaq indi Kərimə əyan oldu ki, bura nə imiş, Ağca xanım onu nə üçün gətirib və həkim nə üçün belə sözlər soruşur. Elə bil başından bir qazan dağ su tökdülər. Bütün vücudu mum kimi yumşaldı. Dizləri taqətdən düşdü. Başı vurulmuş kimi boynuna endi, boğazından nəgahani bir «uf» qopdu, həkimin suallarına ala-yarımçıq cavab verib çıxdı...»

Kərim Gəldiyev bütün situasiyalarda (özü yaradır) vəziyyətdən çıxmağa çalışır, yaxasını kənara çəkir, hətta qarşı-qarşıya gəldiyi insanlara əxlaqi münasibətlərinin müəyyən etalonlarını hazırlayırlar; real faktlardan belə qaçmağa çalışır; bircə Ağca xanımı

məğlub olur. O, kənddən şəhərə oxumağa gələn tələbə, Aćca xanimsa eşqbazlıqda səriştəli qadın. Bu vaxt yaranan ünsiyyət boşluğu onu sarsıdır, daha necə yاشamaq barədə fikirləşmək məcburiyyətində – əxlaqi inkişaf parametrlərində Kərim Gəldiyevin həyatı əslində çoxdan dayanmışdır.

«Açıq kitab» romanında aparıcı obraz – qəhrəman yazıçı yozumunda özünün dərk edə bilmədiyi, bacarmadığı iki anlam: xoşbəxtlik və bədbəxtlik dilemməsi açılmamış qalmır: Kərim Gəldiyev tez qazandığı mövqeyinin fərqinə varmır və cəmiyyətin zəif cəhətini anlamağı bacarır. Sonralar Sovet xalqlarının şahidinə çevrildiyi 70 ildə vətəndaşların siyasi və əxlaqi oyunlara zorən cəlb olunması irili-xirdalı represiyalar, fərdi faciələr XX əsrin 90-cı illərinəcən davam etdi: «Təkcə cibində partbiletin olsun». Təsadüfi deyildi ki, «inkişaf etmiş cəmiyyət» etiketi altında insanlara həyatın mənası, ideal və səadət haqqında təbliğatlar aparıldı, təbii ki, bir sıra sahələrdə uğurlar danılmazdı: təhsidə, mədəniyyətdə, bədii sənətdə (pe-

şədə) – bütövlükdə belə müsbət təsəvvürlər formalasdı. Dünya praktikası göstərir ki, cəmiyyətdə həyat ukladının mənimsənilməsi eyni zamanda şəxsiyyətin bilavasitə mənafeyinə uyğun idi. Həyatın mənası, ideal və səadət «üçlüyü» tarixən yoxlanmış, sosial tələbata müvafiq olan subyektiv təsəvvürlərin seçilməsi şəxsiyyətin həm xidməti, həm də xoşbəxtliyidir. Ona görə ki, bu seçim həyat fəaliyyətinin idarə olunması üçün son dərəcə vacib yəqinlik, tarixi nikbinlik şüuru yaradır. Əsərdən çıxış etsək, bu, şəxsiyyətin spesifik əxlaqi məzmunluğa çatmasıdır. Mir Cəlal təkcə bu romanında yox, müasirlərimizin həyatından bəhs edən «Təzə şəhər», «Yaşıdlarım» romanlarında və hekayələrində onun qəhrəmanları öz idealını, səadətini, həyatın mənasını başa düşən şüurlu şəxsiyyət problemini qoymuşdur. Bu obrazlar öz qəlblərinə şəxsi namusluq hissini daxil edir, özlərində təmiz vicdanla yaşamağı aşılıayırlar. Qarşılara qoyduqları məqsədlərinə doğru irəliləmək və çatmaqdan məmnunluq duyur, müsbət əxlaqi bütövlüyü əhatə edirlər. Mir Cəlal sa-

vadlı, intellektual alim-yazıcı idi və çətin dövrdə yaşamasına baxmayaraq, əsərlərində obrazların dünyagörüşünə – gerçəkliyə fəal yanaşmalarına ciddi diqqət yetirirdi. Xüsusilə, səadət və həyatın mənası haqqında Şərqi, Qərbi Avropanın mütfəkkirlərinin əsərlərindən bəhrələnirdi. Əlbəttə, M.Monten, B.Spinoza, D.Didro, İ.Kant və başqaları ilə tanışdı. Mən fransız Mişel Montenin (1533-1592) məşhur «Təcrübələr» traktatından belə bir fikri xatırlatmaq istəyirəm: təbiətə uyğun hərəkət etmək və həyatdan daha çox həzz almağa cəhd göstərmək xoşbəxtliyin əsasını təşkil etməlidir; bu dünyada ən qiymətli şey həyatın özüdür. M.Cəlalın əsas personajları məhz həyatdan gəlir və nə, hansı dəyərlər qazanırlarsa həyat-a minnətdar olurlar. Kərim Gəldiyev də bu baxımdan fərqlənmir; kənddə də, şəhərdə də öz kredosunu həzzdə, xox gəlməkdə, ləkələmək həvəsində, qadın gözəlliyyinə zahiri meyildə görür. Bunlar onun üçün əxlaqi məmnunluq hissidir, özündən razılıqdır. Onda və onun direktorunda öz işlərinin nəticələrinə, özünü-

təkmilləşdirmənin nail olunmuş səviyyəsinə tənqidi münasibət sıfıra bərabərdir. Təbii ki, bu cür xarakter – vərdiş yeni həyati vəzifələrin qoyulması və icrasına, məqsədlərin təshisinə imkan vermir, bir şəxsiyyət ola-raq onların yaradıcı-icraçı potensiallarının inkişafına, ideallarına doğru hərəkətlərinə təhrik etmir. Əksinə, tənqidi özünüqiyəmətləndirmə qeyri-məmnunluq və-ziyyətindən uzaqlaşdırır. Yaziçi bu hali onlara o mə-nada şamil edir – psixikalarının qeyri-sabitliyilə xa-rakterizə edilir – son aqibətlərində (Gəldiyev daha aydın tənqid olunur – aqibəti əyanıləşir) ümidsizlik ovqatı özünü göstərir, nikbinlikdən əsər-əlamət qal-mır.

Bu proses o vaxt reallaşır – komissarlar sovetin-də institutun hesabat-məruzəsi qoyulmalıdır, məsu-liyyət direktor İslam Verdiyevin üzərinə düşür. Ro-man boyu personajların toplaşlığı bu təhsil ocağında nəhayət, özbaşınalıq, haqsızlıq, bir sözlə, xaos üzə çıxmalıdır. Mir Cəlal ali məktəb həyatının incəlikləri-ni nəsrimizə ilk dəfə belə genişliyilə gətirmiştir.

Oxucu artıq işin içərisinə – idarəetmə prosesinə varır. Verdiyevin psixologiyası ilə indi tanış oluruq – bila-vasitə bu təhsil ocağı nə ilə məşğul olmuşdur? Verdiyev bu xəbərə qədər bu barədə düşünmək belə istəməmişdir. Çün, ona qədər işlər birinci növbədə Kərim Gəldiyev «dəyir», «dığırılanır» və Gəldiyevin nəzarətilə Verdiyevin kabinetini «açıır». Direktorun nara-hatçılığı başlayır. Tanışlarını «dişinə» vurur və əsasən də soyuq qarşılanır. Qeyd edim ki, yazılımövcud təh-silə rəhbərlik edənlərin obyektiv surətini yaradır: tə-miz, riyadan, süründürməçilikdən uzaq funksionerləri. Budur, Verdiyev rəisinin yanında gəlir. «Yoldaş Zülfüqar, komissarlar sovetində bizim məruzəmizi siz qoymuşsunuz?

Rəis güldü:

- Bu gün səndən qəribə sözlər eşidirəm. Mən qoyası olsam, bilirsən ki, məruzənizi öz idarəmdə qoyaram. Komissarlar sovetində mən nəçiyəm sənin məruzəni eşidəm?
- Yox, yenə də sizlə məsləhətləşirlər axı.

- Məruzəniz olacaq?
  - Ayın beşində.
  - Görünür, kömək eləmək istəyirlər. Sevinməli hadisədir.
    - Axı, mən öyrənmək istəyirəm ki, necə eləyək?
    - İşləri yaxşı hazırlayın, hazır gedin.
    - İş sarıdan hazırlam. Ayrı cəhətdən. Necə qurmaq məsələsi var.
  - Nə quracaqsınız?
  - Məruzəni.
- Zülfüqar ayağa qalxdı:
- Qurmaq! Qurmaq asılıdır məruzəcidən. Faktlar, rəqəmlər gətirin, vəziyyəti, sonra da gələcək üçün tədbirləri deyin! İndi məruzələr qısa, sadə, işgüzər olmalıdır. Gurultulu nitqin vaxtı keçib!..» Verdiyevin əli boşça çıxır və Bakı Komitəsinin mədəniyyət şöbəsinin müdürü Nemətovun qəbuluna təşrif buyurur, referent «məşğuldur» - deyir. Bu «qəbullar» məsələsində xarakterlər açılır; dövlət işində çalışan məmurların xarakteri. Müsbət mənada Zülfüqarov Verdiyevin ey-

hamını anlayır, əhəmiyyətsiz yanaşır, birbaşa konkret məsləhətini verir. Mədəniyyət şöbəsində də diqqət yetirilmir: getsin öz vəzifə borcunu yerinə yetirsin – rədd cavabı. İnstytutla bağlı Verdiyevin məruzəsi idarəetmədə baş verən nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətindədir, nəzarətin obyektivliyindədir. Bir həqiqətdir ki, Sovet təhsilində əslində əxlaqi cəhətdən təmiz adamlar rəhbərlik kreslosunda (o vaxt bu vəsait də yox idi) əyləşmişdilər. Mir Cəlal şəxsiyyəti etibarilə ədalətliydi və bu məsələni təsadüfən əsərdə qoymışdı. Yaziçinin uzaqgörənliyi olmalıdır və irəli sürdüyü məsələ oxucular üçün bir örnək olmalıdır. Roman boyu institutdakı özbaşınalıqdan, təhsilin qoyuluşundan xəbərdar olan oxucu özünə sual vreir: Çoxmu bu, davam edəcəkdir? Və suala cavabın yaxınlaşdığını görür. Təhsil ocağı şəxsiyyət yetişdirir; bu isə onun (şəxsiyyətin) inkişafının hərtərəfliyi – əxlaqi zənginlik və fiziki kamilliliklə yanaşı, əxlaqi təmizliyi tələb edir. Bu, şəxsiyyət tərəfindən əxlaqi şüurun bütün struktur elementlərinin mənimsənilməsi deməkdir.

Bu, proseslərin mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsidir. Müəllif onu aşılıamağa çalışır ki, əvvəlcə əxlaqi dəyərlərə ümumi meyl yaranmalıdır, əxlaqi vərdişlər formalaşmalıdır, xeyirlə şərin əksliyi – mövqelərindən ayrı-ayrı əməlləri seçmək bacarığı əmələ gəlməlidir. Rəhbər şəxs tədricən mikromühitin mürəkkəbliyini mənimsəməli, məsul əxlaqi və sosial əhəmiyyətli qərarlar qəbul etməlidir, tələbələr arasında tərbiyəvi təsirləri öz fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin özünü proqnozlaşdırılmasına çevirmək qabiliyyətinin inkişafına qədər yüksəltməlidir. Bu, o zaman özünü doğruldur kənarından – aurasından məqsədyönlü təsir konkret rəhbər şəxsiyyətin özünütəkmilləşdirməsi və özü-nütərbiyəsilə birləşsin, ahəng yaratsın. Şəxsiyyət öz şüurunun rasional və emosional keyfiyyətlərini inkişaf etdirməli, hisslərinin, hərəkətlərinin, mənəvi mədəniyyətinin cilalanmasına nail olmalıdır.

Bu yazıçı «tezislərinin» müqabilində Verdiyevin ilk «təkmilləşməsi» şübhəyə düşməsidir, burada kiminsə barmağının olmasıdır. Və yenə qarşısında Gəl-

diyev durur, hələlik şübhə obyekti Muxtardır. «Gəl-diyev dilləndi:

- Muxtar deyəndir. Ancaq bu, prosto kömək deyil. Nəzərə alın ki, bir tərəfdən də partiyamız mə-dəni işlərə çox diqqət yetirir. Mənim zənnimcə burada ayrı məqsəd də var.

Verdiyevin ürəyində şübhələr gəldi:

- Ayrı nə məqsəd?

Gəldiyev gülümsər gözleri ilə onun üzünə baxdı və bir sərr söyləyirmiş kimi, əlavə etdi:

- Orden məsələsi...»

Maraqlı və paradoksal ondadır – Verdiyevin fik-rini yayındırmaq üçün ortaya yaxşı işçilərin orden-medalla təltifi üçün siyahının hazırlanması hallanır.

Oxucu Muxtarı daha geniş planda ilk dəfə görür, o, şübhəyə məruz qalsa da, öz fikrini açıkca bildirir – məntiqi əsaslarla. Orden məsələsində: - İnstitut işçiləri yəni nə qəhrəmanlıq göstəriblər? – deyir və Gəldiyev yenə də fəndgir, maskalanmış sözlərini işə salır:

«- Yoldaş Muxtar, şərt o deyil ki, vətəndaş müharibəsində səngərə yatıb atışasan, qızının da birini qoyub gələsən. İndinin səngəri buralar, kadr ocaqlarıdır. – Şəhadət barmağını göy məxmərli masaya döydü: - Buradır! Mədəni cəbhədir! Adam öz evində öz övladı ilə başara bilmir, böyük institutda bizim kim mi mühəndislər hazırlamaq özü böyük qəhrəmanlıqdır. Buna sən, mən fikir verməsək də partiyamız və hökumətimiz yaxşı görür. Görür və qiymət qoyur!» Mən bu «tarixi» və «cari» monoloqu mətnə ona görə daxil etdim ki, direktor Verdiyevin məruzəsilə tam tanış olmuruq, amma Gəldiyev çoxmənalı və sətiraltı fikir söyləyir. Yəni yazılıçı bir daha vurgulayır ki, Verdiyev kimilər ali təhsil müəssisələrinə təsadüfən rəhbər işə göndərilmişlər. Gəldiyev hansı intellektin sahibidir ki, həqiqəti təhlil edir və proqnoz verir: **Birincisi**, vətəndaş müharibəsinin mahiyyətilə institutdaxili xaos, fərdilik, qeyri vahidlik bir mənanın olaylarıdır. Gəldiyev düzgün əlaqələndirir. **İkincisi**, təhsil müəssisəsi həqiqətən mədəniyyət ocağıdır, mərkəzidir.

Üçüncüsü, Gəldiyev kimi mühəndislər hazırlanırsa, vay o təhsil müəssisəsinə. Belədir – vəziyyəti yaradalar elə onların özüdür. **Dördüncüsü,** özünü sıgortalamaq üçün məsuliyyəti partiya və hökumətin üzərinə atır – məharət deyilmə?! Bu dəfə də Verdiyev öz liderlik funksiyasından kənardadır – Gəldiyevi sakitcə dinləyir, yalnız müdaxilə edir: - Ağıl kəsən sözdür, qardaş, - dillənir. Danışan – şərh verən yenə Gəldiyevdir: «- Bağışla (direktora yox, Muxtara üzünü tutur – A.E.), burada bir kadr məsələsi deyil. Elə olsayıdı, çağırıb deyərdilər, ay filan-filan olmuşlar, ildə bizə yüz yox, iki yüz mühəndis verəcəksiniz. Gedin, başınıza çarə qılın. – Gəldiyev ahəngini dəyişdi, bir müəllim kimi izah elədi: - Sadə rəhbərlik deyil, məsələn, mənim proyektim, burada çalışmağım, qurtaran tələbələrin bəzisinin işi. Bilirsən, bəzi yoldaşları irəli çəkmək, qiymətləndirmək məsələsi var. Yoldaş direktor skromniçit eləyir, hərçəndi, Azərbaycanda – Şərqi qapısında ali mühəndis məktəbi zarafatdırımı? Bu barədə bütün dünyaya gərək səs düşə! Kadro! Kadro!»

Bu «monoloqu» da birmənalı qarlışamaq olmur, Gəldiyevin məkrli məqsədləri, o cümlədən, institut direktoruna yaltaqlığı: hər halda kadrların mükafatlaşdırılmasında son söz – imza Verdiyevindir. Mir Cəlal lakonik üslubla institutun tədris və digər fəaliyyətinə ayrı-ayrı səhifələr ayırmır: ilk vərəqlərdən öz müsbət və mənfi personajlarını təqdim edir, direktoru pərdə arxasına aparır, arabir varlığını hiss etdirir və sonda sualı gözləyir: Belə rəhbər-direktor çoxmu işləməlidir – buna məhkum edilməlidir?

Sual məni daha çox düşündürür: Çağdaş təhsili-mizdəki Verdiyevlər nəzərimdə canlanır. Təhsildə çalışan və oxuyan professor-müəllim və tələbə heyətindən xəbərsiz təyin olunan – məhkum edilən direktorlar, rektorlar özbaşinalığa yol verirlər, yaxınları və doğmalarından ibarət «vəzifə batalyonu» yaradırlar, rüşvəti möhkəm əllərdə saxlamağa nail olurlar. Rəhbər şəxsiyyəti – ölkəsinin vətəndaşını «hissə-hissə» tərbiyə etmirlər; bu təbii ki, yuxarıdakı təsirlərin hissələrinə ayrılmış, bölünmüş hər hansı axında tərbiyəvi

iş üçün əsas istiqamətin spesifikliyinin silinməsi demək deyil. Rəhbər təyinatının hər isiqamətinin öz vəzifələri, xüsusi təşkilati formaları və tərbiyəvi vasitələrdən istifadə metodları mövcuddur. Lakin ümumi proses çərçivəsində bu istiqamətlərin uyğunluğu, birliyi vacibdir. Dünyagörüşündən, siyasi mövqeyindən, peşə – təhsil savadından, sosial-ictimai borca, alım əməyinə münasibətindən asılı olaraq vəzifə tutmalıdır; ümumiyyətlə, namuslu və yaxşı insan olmalıdır. Mən-fəətpərəstliyə, işbazlığa, yerliçiliyə əcaslanmamalıdır. Verdiyevin bu mənfi komplekslərə real münasibəti əsərdə verilmir, çün, yazılıçı başqa bir əxlaqi-sosial problemi – şəxsiyyət formalaşması məsələsini qoymuşdur, Kərim Gəldiyev prosesə, nəzəri müzakirəyə üçüncü dəfə müdaxilə edir: «Odur ki, nöqsan-nöqsan... bir də, yoldaşlar, meskom iclasından tutmuş divar qəzetiñə kimi hər yerdə nöqsandan danışılır. Bəsdir axı, pis deyə-deyə pisi çıxmasın. İş gör hara yetişib ki, bal satan oğlu da institutu tənqid edir. Zənnimcə, bu məruzəni dostijenilər üstündə qurma-

lıyıq. Burada bu necə müddət ərzində təşkilatın usanmadan apardığı işi göstərməliyik. İnstitutun rəhbərliyinin fəaliyyətini, kadrları qeyd etməliyik. Hərçəndi məruzəciyə özü barəsində danışmaq düşmür, hər halda ayrı-ayrı yoldaşlar çıxış eləyə bilərlər».

İncə və məkrli eyhamlardan xalı olmayan bu «monoloq»da diqqət yetirməli mətləbləri sezmək olar... Və axır ki, Verdiyev peşəkar bir fikir irəli sürür: «Gərək təhsil məsələsində də çox dayanaq; yuxarılarda həmişə maraqlanırlar, işin keyfiyyətindən soruşurlar». O, artıq vəzifəsini anlamağa başlayır. Kabinetində yalnız qalandı edəcəyi məruzə barədə düşünməyə başlayır. Bəs, məruzənin strukturu necə olmalıdır? Oxucu onun romantikliyini ilk dəfə görür, deməli, o, hələ «qurtarmamışdır», ətrafi salamat ol-sayıdı, vəziyyət bu dərəcəyə çatmadı. Xəyalən özünü tribunada görür və danışır: «Görürsünüz, bu geniş, asfaltlı, müntəzəm daşsız-çinqılsız, kolsuz, tikansız, torpaqsız küçələri? Görürsünüz? Bəzəkətli imarətlərə baxırsınız, yoldaşlar? Bağlar, xiyabanlar, parklar,

stadionlar. Bunlar özbaşına yaranmır, əl ilə tikilmədən əvvəl baş ilə tikilir! Hər məhsulun bir fabriki olduğu kimi, imarət tikən, bina tikən başların da fabriki vardır ki, o da haqqında danışdığınız və şəhərimizin cavan təşkilatlarından olan İnşaat İnstytutudur». Lakin dövrün, yuxarıdakıların zövqündə, işə münasibətində bir şablonçuluq da yox deyil. Akademizm, ritoriklik, quru rəqəmlərin şərhi başlıca şərtidir. Mən Verdiyevə bu məqamda haqq qazandırıram – yazıçı istəyindən gəlmışdır... Oxucu İslam Verdiyevi bir direktor kimi tanıyırsa, onun necə müəllim olduğu, peşə əməyinə nə dərəcədə nail olduğunu görmür, digərləri də belə vəziyyətdədir. Şəxsiyyətin peşə inkişafı, xüsusi silə, təhsil sistemində aparıcı amildir, bir qədər incə rakursdan baxanda, idarəetmədə peşədir, sənətdir ümumi inkişafdan ayrılmazdır. Mühəndis hazırlayan institutda bu sahədə, konkret auditoriyada necə iş aparılır – nəzərə çarpmır. Görmək istərdik ki, hazırlanın mütəxəssislərin yaradıcı keyfiyyətləri hansı metodlara (üsullara) əsaslanır və bir yerdə vurgulanır.

İslam Verdiyevi edəcəyi məruzə silkələyir və birlilik yükün ağırlığını iki-üç gündə daşimalı olur. Vəzifəsini qorumaq üçün özünü oda-közə çırpır, axır ki, Nemətovla görüşür: «- Yoldaş Nemətov, - dedi, - hökumət məruzəmizi qoyub, dünən də gəlmışdım, məşğuldunuz. Dedim ustanovka alım, əliboş çıxmayım.

Nemətov cavan, lakin bacarıqlı bir oğlan idi.

- Ustanovka ilə, - dedi, - əl dolmur, əli doluluğunu işiniz təmin etməlidir. Məsləhətə qalanda, məncə, nöqsanlardan danışın, özü də hamısını açıq danışın! Cürətlə!

- Bəs müvəffəqiyət?

- Müvəffəqiyət nə varsa məlumdur. Özgə şəhərdən danışmırınız ha. Göz qabağındadır. Nöqsanlarını söyləyin ki, tədbir görsünlər, kömək eləsinlər...» Bu təlimat Verdiyevin psixologiyasına aydınlıq gətirir: özünün məruzə etmək üslubu, nöqsanların necə deyilməsi və uğurların ön plana çəkilməsi. Lakin bunlar rədd edilir, bu isə onu əsla qane etmir. Xüsusi-

lə, Vahidin məsələsinin bu dərəcədə böyüməsi çox narahat edir: «Deməli, Vahidin məsəlesi yuxarılara çatmışdır. Ürəyinə gəldi ki, bəlkə hərif ərizə verib. Bunun üstündə institutu danlamasalar yaxşıdır. Çağırmak, dindirmək, heç olmasa könlünü almaq lazımdır!»

Görüşür, istədiyi «plan» mənfi qarşılanır. Tək qalanda niyyətini gizlətmir: «Bu köpək oğlundan gözüm su içmir, rahat durmayacaq?» - Ürəyindən keçirir. Görünür, Sovetdən qalma bir miras otuzuncu illərin təhsil quruculuğunda da varmış: Mövcud vəziyyəti obyektiv təhlil etmək əvəzinə, ritorik, pafoslu informasiya şəbəkəsi yaratmaq, rəhbər funksionerlərin bəlağətli hesabatları. Təəssüf ki, bu vəziyyət bu gün də adət şəklini almaqdadır. Mənfi, yaritmaz proseslər pedaqoji ictimaiyyətin, əhalinin gözü qarşısında davam edir – bu neqativ halları görürük, lakin «görməyənlər» eynəyi bəhanə edirlər. İnsitutun direktoru İslam Verdiyev yoxlamadan təşvişə düşüb, yalnız hökumət funksionerlərini razı salmaq niyyətindədir. «Mətbəxinin» içini gizlətməyə, ört-basdır etməyə

üstünlük verməyi planlaşdırır: Verdiyev xəyalında «səhnəni» qurur, hər kiçik detala diqqətlidir. Hətta kimlərin iştirakı, kimlərin çıxışı da təxminini planlaşdırılmışdır. Təhlükəli adamlar da nəzərə alınmışdır. Kərim Gəldiyevə daha çox ümid bəslədiyi halda o, iclasa gəlməmişdir, pəncərənin qabağında isə Vahid oturmuşdur. Bu, direktorun ovqatına soğan doğrayır: «O hara, bura hara? Onu kim çağırıb?» təəssüfü dilinin ucuna yapışdır.

Verdiyevin məruzəsi məhz belə bir strukturda hazırlanmışdır.

Mir Cəlal maraqlı bədii priyoma üstünlük verir, direktorun hesabatının oyatdığı təsirlə oxucu qarşısır; belə olmasa idi, mətləb uzanar, dedi-qodular, yersiz mübahisələr yaranardı, təsvir əlavə informasiyalarla yüklenərdi. Bunun üçün məruzə barədə kənar təəssüratla tanış oluruq. Yuxarıda vurğuladığım kimi, bəlağətli, yumşaq başlangıca imkan verilmir, amma zorən də olsa müqəddəməsini yazdığı kimi çatdırır – direktora güzəşt yalnız bundan ibarətdir, vəssalam:

«Necə vaxtdan bəri hazırladığı müqəddiməni bitirəndən sonra «partiyanın rəhbərliyi altında institutun tarixi qələbələrə doğru addımladığından» danışmağa, qrammafondan kimi ötməyə başladı. Lakin gözlənilmədən verilən tutarlı suallar onu çasdırdı. Verdiyevin zəhri yarıldı. Niyyəti, planı pozuldu. Soyuq tər vücu-dunu islatdı. Gözləri alacalandı, zala baxa bilmədi. Sədr onun üzünə ittihadnamə oxuyurmuş kimi, bir az yaxına gəldi, səsini ucaldı:

- Yoxsa, tələbələri, müəllimləri aldatmaq sizə asan gəlir? Həmin iştaha ilə də bizi, iclası aldatmaq istəyirsən? – Verdiyev susur, sədr suallı nəzərlə heyran-heyran ona baxırdı. – Cox qəribədir! Qoy yoldaşlar danışın görək, institutda nələr olur, bunun baisi kimdir!..»

Oxucu obyektiv rəhbərliklə qarşılaşır; direktorun saxta, stabiləşməmiş çıxışındaki faktlar sədr tərəfindən çox mənfi qarşılanır. Biz yenə də Mir Cəlalın bədii proqnozuna heyran kəsilirik: ali təhsilə başçılıq təsadüfi adamlara tapşırılmamalıdır, lap tanınmış elm

adamı olsun – pis rəhbər olması təəccüblü deyil. Xüsusilə, təhsildə. Mir Cəlal idarəetmədə bəzi nüansları ömrünün sonunacan müşahidə etmişdir – universitetdə çalışmışdır, müxtəlif rektorlarla çiyin-çiyinə işləmişdir. Bədii əsərin proqnoztik gücündən istifadə edib, çağdaş durumu nəzərimizdə canlandıraq – məhz bədii ədəbiyyatın təsir dairəsi də bu qiymətlə ölçülür. Gizlin deyil ki, romandakı bu epizod bu gün üçün sondərəcə iibrətlidir! Elə buradaca psixoloq Qustav le Bonun bir fikrini oxucuların diqqətinə çatdırıram: «Çox vaxt yalnız şəxsi mənafeləri güdən və kütlənin alçaq istəklərini ehtizaza gətirməklə hərəkət edən hiyləgər natiqlər başçıya çevrilirlər. Onların malik olduqları nüfuz çox böyük ola bilər, lakin o, keçəridir».

Təhsil strukturu elədir ki, birinci növbədə intellektuallıq: bilik, savad, dünyagörüşü və sair; sonra mənəviyyat: davranış, mədəniyyət, ünsiyyət və ilaxır aşılıyor; tərbiyədir (geniş mənada): şəxsiyyətə, kollektivə ideya-psixoloji təsirlidir ki, bunun gedişində sosial əxlaq normalarının, sərvətlərinin mənimsənilməsi

baş tutur. Sovet təhsili təbliğatdan çox şey qazanırdı, kütləviləşirdi, kapitalist təhsil sistemlərinin dəyərlərini küll halında öyrənib ümumiləşdirirdi, amma onların qarşısında əyilmirdi. Bu təbliğat partiya və komsomol, maarif şəbəkəsi, kütləvi informasiya vasitələri, müxtəlif tipli tədris müəssisələri marksizm-leninizmin əsaslarının öyrənilməsinə xüsusi yer ayıryrdı. Roman-dakı İnşaat İnstytutunda fəaliyyət göstərənlər bu siyasi dayaqlardan uzaqda dayanmırlar... Verdiyev isə bu «dayaqları» itirməli olur. İşindəki yarıtmazlıq, ümumiyyətlə: «İnşaat İnstytutunda rəhbər işçilərə möhkəm əl gəzdirilməsi» prosesinə start verilir.

Daha bir tezis: **Ədəbiyyatda şəxsiyyət və mühit probleminin konseptual təsviri müxtəlif dövrlər üçün xarakterik səciyyə daşımışdır:** Zaman və Məkan hüdudları; mahiyyətli ziddiyətlər; ictimai (sosial) və fərdi (şəxsi) maraqlar. Bu, qlobal məsələ şəxsiyyətin həyat tərzinin bədii ədəbiyyatda (nəsrədə) bir sıra əxlaqi sərvətlərin, deyək ki, yeni sosial quruluşun «dayaqlarını», sosial ümumiliyin tərbiyəvi vəzifəsini, o cümlə-

dən, əxlaqı, mənəviyyatı, dünyagörüşünü şərtləndirir, epik müstəviyə gətirir. Bu tezisdən çıxış edərək Mir Cəlalın «Açıq kitab» romanı (1941) oxucuya ədəbiyyatdan zövq almaq ehtiyacının ödənilməsilə yanashı, ötən əsrin əvvəllərində yeni bərqərar olmuş sovet siyasi sistemin cəmiyyətin fəaliyyət perspektivlərində addımları, köhnə və yeni nəslin əxlaqındakı formalasın mücərrəd humanizmin real tarixi, hansı ki, bütün köhnə dünyadan inqilab yolu ilə dəyişdirmək təşəbbüsü. Zahirən insanlara qarşı zor işlətməmək konsepsiyasının həyata keçirilməsi heç də məqsəd və vəstələrin harmoniyasını yaratmırı və bu cür ustanovka «bitərəf davranış» tipini törədirdi. Həmin tip romannda da «gizlənmir», şərin fəallığı qarşısında «fəaliyyətsizlik» formaldır, əslində şərə kömək edir. Əsərin hələ ilk səhifələrində diqqətdə dayanan Kərim Gəldiyev, məktəbin direktoru Verdiyev...

Birinci qütbdə dayanan bu tipli şəxsiyyətlər daha güclüdür, ciblərində partbilet gəzdirirlər, komsomol yaşlarında partianın etimadını doğruldublar. İkinci

qütbədə cavalar: Vahid Nayibov, Muxtar, Rübəbə kimi tələbələr dururlar, həyata yenicə atlırlar, təcrübəsizdilər və siyasi dayaqları yoxdur. Birincilər – bu humanizmin daşıyıcıları bu nəzəriyyə barədə məlumatlıdılar və M.Qandini, A.Şveyteri, M.Kinqi oxumamışlar; mövcud savad və dünyagörüşləri ilə gənclərdə vicdanı kölgələyir, amoralizm elementləri yaradır, saxtakarlığa və mütiliyə yönəltməyə çalışırlar; bununla şərə ən yaxşı haqq qazandırırlar.

Mir Cəlal romanda müsbət qəhrəmanlarını ətalət, mütililik və barışmaq prinsiplərilə yüklemir, sonra çətinlik yaradardı, əxlaqılıkdə oxucusunu inandırımadı. Belə ki, Muxtardan və Rübəbədən hələlik ən zəif surət elə Vahidin özüdür, atası ondan güclü təsir bağışlayır. Bir valideyn kimi oğlunun elə-belə gəldiyinə şübhələnirsə, dərinə varmir. Mən yeri gəlmışkən arısaqlayan bu kənd kişi – sağlam obraz haqqında danışmaq istəyirəm, sonra bəzi strixlərini «unudaram». Sadıq kişinin qanundan-filandan xəbəri yox deyil, halal adamdır, dövlətə vergisini ödəyir. Oğlu isə

etikalı, abırılıdır ki, elə də ciddi məsələ olmayan Rübəbə ilə «macərasını» xatırlatmır: adı tələbə ünsiyətindən irəli gəlmışdır – əslində siyasi şərə sürəklənmişdir. Lakin atadakı şübhə toxumları do-layısı ilə oğluna çatdırılır: qanun var, onu icra edənlər var, bir sözlə, mizan-tərəzi həmçinin. Oğlunun: «Get-dim komsomol komitəsinə, dedilər baxarıq. «Baxarıq»a da mən dözə bilməzdəm. Əmrin bir üzünü ko-mendanta göndəirlər. Çarpayımı alıb özgəsinə verdi-lər, yataqxanadan çıxartdilar. Qürbət vilayətdir, ye-rim yox, adamım yox, cibimdə yaxşı pulum yox. Harda qalib gözləyəydim! Ərizəyə də o saat baxmır-lar. Neçə gün yoxlayırlar, komissiya düzəldirlər, uzun çəkir. Qalmaq olmur» - sözlərinə ata: «Adə, heç deyə-sən bu oxumaqlar-zad sənə kar salmir axı! Direktora, üzgörənliyə tərəf durandırsa, daha o nə komsomol oldu. Başda oturanın tərəfinə hamı durar, hünər odur sənin kimi kasıb-kusubun, əlsiz-ayaqsızın dadına çat-sın. Komsomolu biz belə görmüşük. Belə eşitmışık...» - cavabını verir.

Ata və oğulun eyni məsələyə münasibətində yazıcıının bu gün (XX əsrimizdə) də proqnozunun mahiyyətini saxlayan ideyasının şahidiyik. Bütün Sovet vətəndaşları öz dövlət sisteminin strukturuna inanırdı və ondan çox şey gözləyirdi. Necə ki, Sadıq da hər halda oxumamış deyildi. Komsomolda bərkiyən partiyada ayıq-sayıq, ədalətli, qanunpərəst olur. Lakin mahiyyətə varanda əxlaqi həyat praktikası «mücərrəd humanizmi» şərilə mübarizədə sərt mövqedə dayanır və təslimciliyə sürəkləyir. Tələbə Vahid bu əxlaqa güzəştə gedir, acizliyindənmi, iradəsizliyindənmi özünə haqq qazandırır və bir incə eyham vurur: «O vaxta baxma. İndi olsa... Bir də rayon hara, Bakı hara. Yekə, dərya kimi şəhərdir. Bir böyüyə şikayət eləmək üçün gərək neçə qapıdan keçəsən». Maraqlı cavabdır; belə çıxır, sistem günbəgün deformasiyaya uğrayır, «dünənlə» «indidə» nə qədər fərq yaranır. Deməli, idarəetmədə əxlaqi-davranış normaları şəxsi psixologiyaya tabe olmaqdadır, daha doğrusu, ya məqsədin, ya da vasitələrin rolü mütləqləşdirilir. Cəmiyyət hiss

etdirmədən şəxsiyyəti monopoliyasına alır, fəaliyyətin sərbəst, maneəsiz davamına əngəllər yaradır. Haqsızlığın elə bir anatomiyasını quraşdırır, «prinsipsiz qüvvə» ilə «qüvvəsiz prinsip» qarşı-qarşıya dayanırlar. Artıq gənc qüvvələr (Vahid və başqaları) süründürməçiliyin, şikayətçiyyə laqeydiliyin, böyük əsəb yaratmağın reallığını görürərlər. Adı bir hərəkət üçün onun institutdan qovulması baş vermişdir. Nisbətən yaşlı nəsillər (Sadıq və başqaları) ilbəil sosial-əxlaqi durumun ürəkaçan olmadığını yəqinləşdirirlər. Vahid daha bir nüansı atasına xatırladır ki, hay salarsan, deyərlər xuliqanlıq eləyir.

Açıq formada düzgün olmayan, qanunazidd hərəkətlərə yol verilməsi – hansısa «vasitələrə haqq qazandırılması» məsələsini ilk baxışda həll etmişdir. Ortada Sadıq kişinin hələ ümidiyi itirmədiyi «qızıl orta xətt» dayanır və bunun etibarlılığı üçün məsləhətə Yəhya müəllimi nəzərdə tutur: Müəllif onun daxili hissələrini təsvir edir: «Sadıq kişi yaxasını əli ilə örtmüş, qabağa tərəfə əyilmiş halda soyuq küləyə qar-

şı gedir, gedə-gedə fikirləirdi: «Mənim oğlumu atababa üstündə qovmazlar. Biz əvvəldən əliqabarlıyıq. Pis oxumağına görə də olmaz. Həvəsli uşaqdır, kitabı üfürə-üfürə saxlayır. Gecəsi-gündüzü dərsdir. Çaxır içən, şayka-maykaya qoşulan da deyil. Pis yol tanımir. Mən elə oğul böyütmərəm. Vahid quzu kimi uşaqdır. Qovsalar-qovsalar bir paxıllıq üstündə, göz götürməməzlikdən olacaq. Müsürman qardaşıq, mərdiməzarlıq kimi dədə-baba sənətimiz var».

Mir Cəlal cəsarətli yazılıçıdır və yaşadığı sosial cəmiyyətin sosial-əxlaqi strukturuna da, təmsil olunduğu millətin bəzi xarakter-cizgilərinə də bələddi; bu baxımdan ədəbiyyatın tərbiyəvi funksiyasından istifadə edir. Yeri gəlmışkən Sadığın dilindən deyilən fikir (qənaət) birmənalı qarşılanmaya bilir və bu məsələ mübahisəsiz keçinmir. Qoy olsun, lakin mən bir qədər geniş müstəviyə çıxmağa üstünlük verirəm. Hər halda gənclərimiz münasibatlardən özü nəticə çıxarar. Əsər sovet rejimində yazılmışdır, biz isə bu sistemin dağlımasından sonra, müstəqilliyimiz illərində danışarıq.

Çox çətin qiymətvermə – yanaşmadır: o quruluşun yaxşısını da yaşamışıq. Söhbət şəxsiyyətə, onun formallaşmasına sistemin fəallıq göstərməsindən gedir və bu adamlar ideologiyadan kənardə siyasi dünyagörüşünə iyələnə bilməzdilər, bazis bu kontekstdə üstqruma hakimlik edirdi. Hətta millətləri bir-birinə qarşı qoyurdu. Ən qədim tariximizə qayıtsaq, hakim dairələr (özümüz) çalışmışlar ki, xalq onların həkimiyətini qorusun, onlara mütilik göstərsin, tərifləsin və s. Bu, danılmaz faktdır. Bu da bir faktdır ki, hər bir millətin psixologiyası öz vətəndaş elmi tərəfindən araşdırılır, öyrənilib nəticəyə gəlinir. Və hər bir yeni nəsil mənfi halları özündən rədd edir, onları daha davranışına – xarakterinə hopdurur. Tərbiyə və təhsil sistemləri belə əsasda qurulur. Sovet sistemi isə xüsusiylə, biz azəri-türklərini Şərq və Türk əxlaq kontekstindən tamamilə ayırdı, xalqların psixologiyasının öyrənilməsinə qadağalar qoydu. Halbuki irəli sürülən fikirlərin tarixi yüz-iki yüz illərlə götürülür. Alman filosofu Hegel göstərirdi ki, hər bir xalq ona müvafiq

olan və uyğun gələn dövlət quruluşuna malikdir. Azərbaycan xalqı (bütövlükdə) elə bir şəraitdə psixoloji keyfiyyətlərə yiyələnmişdir ki, coğrafi mühiti, iqlimi, torpağı, yaşayış tərzi, gəndəngəlmə insani xüsusiyyətləri və sairlər bu millətdə mərdlik, qorxmazlıq, humanistlik, sadəlövhələk, canıyananlıq, ailəcanlılıq, bədii zövqlülük hissələri heç vaxt tərk etməmişdir. Məşhur psixoloq, professor Ramiz Əliyev yazır: «Xalqın milli mənliyi (azəri türklərini nəzərdə tutur – A.E.), xarakteri, hissələri, onun tarixi taleyi, coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, musiqisi, ədəbiyyatı, atalar sözələri, rəqsləri, adət-ənənələri və sairənin təsiri altında formalaşır, onlarda öz əksini tapır, bir sıra keyfiyyətləri isə nəsildən-nəslə keçir, heç bir təzyiq nəticəsində dəyişmir».¹⁸

Azərbaycan xalqının islama qədərki (VII əsr) psixologiyası qədim türk təfəkküründən süzülüb gəl-

---

¹⁸ Əliyev Ramiz. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. B. 2000. s. 74.

mişdir. Maddi-mədəni abidələrimizdə bu dəyər geniş və inandırıcı əksini tapmışdır.

Qədim türklər qurdu, atı, qartalı sevdiklərindən (onlardakı qüvvətlilik, sadıqlılık, itigörümlülük xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün) müsbət keyfiyyətlərə iyiyələnmiş, bu dəyərləri ötürə-ötürə formalaslaşmışlar. Onların həyatları, məişətləri əməklə daim əlaqəli olmuşdur və övladlarını həm fiziki, həm də əxlaqi baxımdan tərbiyə etmişlər: Belə ki, qədim türklər uşaqlarını üç inam üzərində ərsəyə çatdırmışlar: 1) Təbiət qüvvələrinə inam; 2) Ata kultuna hörmət və ehtiram; 3) Gök Tanrıya (Gök Allah) sitayış, pərəstiş.¹⁹ Biz bu sıraya Vətən əxlaqını, peşə əxlaqını, ailə əxlaqını, mədəni və şəxsi əxlaqı, cinsi əxlaqı, beynəlmiləl əxlaqı da əlavə etsək, çağdaş azəri-türklərində yalnız müsbət mənəvi və sosial dəyərlərdən danışa bilərik. İslama qədərki dövrdür bunlar, sonrakı isə orta əsrlər (II

---

¹⁹ Bax: Seyidov Fikrət. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. B. 1997.

dövr), rusların Azərbaycana ayaq basdığı və istila etdiyi (III dövr) Zaman kəsikləridir.

Biz heç də mənfi komplekslərin daşıyıcısı olma-
mişaq, bir xalq və ya etnos olaraq özümüzü düzgün
anlamış və qiymətləşdirmişik, yüksək sivilizasiya
keçmişik, yalnız özümüzün sosial-iqtisadi tarixi keç-
mişimizə deyil, eyni zamanda əcdadlarımızın psixolo-
jisinə də bələd olmuşuq. Xüsusilə, XIX əsrəndən etibar-
rən xarici güclü məqsədli təsirlər: iqtisadi və siyasi
maraqlar, münbət coğrafi iqlimdən istifadə, intellek-
tual-bədii imkanlardan bəhrələnmə, bir sözlə, burjua
və feodal əxlaqi psixologiyamıza təsisiz ötmədi. Hər-
çənd, varlanmaq həvəsi, qadın gözəlliyinə pərəstiş,
haradasa doğmalarını fərqləndirməklə ifrat qayğı yox
deyildi, lakin yüksək səviyyəyə qalxmamışdı. Bütün
bu mənfiliklər XIX əsrə, kapital yiğimində varlı şəx-
siyyətlərimizin əxlaqını, amalını korlaya bilmədi, ca-
maata, gənclərə qayğı artdı, maarifçilik hərəkatı vüsət
aldı. Tağıyevlər, Muxtarovlar, Nağıyevlər, Əsədul-
layevlər... yetişirdir ki, Sovet qoşunları Azərbaycanı

ışgal etdi. Buna qədər isə ruslaşdırma siyasəti mənfi rolunu insanların davranışında bürüzə verirdi. Ticarətin yüksək vüsət alması özü ilə eyş-işrətə, kənar qadınlara meyilliliyə, səyahətə çıxmaga – deməli, çox sərvət toplamaq zərurəti yaratdı. Beləliklə, təbəqələşmənin bünövrəsi qoyuldu, xalq kütlə statusuna yiyələndi – özündən asılı olmadan. Çar rejimi, Şərqdən əlaqələrin qırılması, yerli özbaşınalıq – bunlar bilərəkdən yaradılırdı, münbit siyasi-sosial şəraitin bir atributuna çevrilirdi. Xüsusilə, Sovet siyasi quruluşu azəri-türklərin sarsılmasına, məhvinə proqnozlaşdırılmışdı. Bu incə siyasət tədricən aparılırdı. Məşhur fransız psixoloqu Qustav le Bon dəqiq bu faktoru əsaslandırır: «Xalqın məhvini labüdləşdirən faktorlar sırasında: a) xarakterlərin zəifləməsi; b) ruhi aləmdəki iflas; v) əqli keyfiyyətlərin dəyişikliklərə (effermerə) uğraması; q) hərbi şücaətinitməsini qeyd edir.

Kütlə psixologiyası yetmiş il dinamik üzərimizdə işini görmüşdür; buna nail olduqda siyasi və əxlaqi hökmranlığa çətinlik çəkmədən çatmaq mümkündür.

Mən yenə dahi Qustav le Bona üz tuturam: «Kütlə həssas, dəyişkən psixologiyaya malikdirə, mütəmadi anarxiya və kəskin istibdad arasında tərəddüd etməklə vurnuxur, bir sözə belə dərhal ayağa qalxır və çox keçmir hakim dairənin qurbanına çevrilir. Maraqlıdır, əsrlər boyu kütlə məmnunluq hissiylə azadlıq ağacını əkməyə çalışır ki, bitsin, bar versin, lakin bu ağacı onların əlindən alıb başlarına çırırlar».

Məsələnin ədəbi-yaradıcılıq tərəfi də maraq doğurur: yazarlarımız sanki zərrəbinlə millətin mənfi xüsusiyyətlərini axtarıb tapır və şisirdirdi. Bəzi yazıçılar, dramaturqlar bunu maarifçilik niyyətilə edirə, digərləri adı bir detali, deyək ki, sadəlövhüyü, unutduğu bir vədi, ailə münaqışəsini qabardır, dünya bədii arenasına çıxarırdılar. Belə idisə, bəs nə üçün bizim Nizami, Füzuli, Xətai... bu yolu seçmədi? XX əsrдə «Müsibəti-Fəxrəddin», «Dağılan tifaq», «Nadanlıq», «Qurbanəli bəy», «Almaz» kimi əsərlər yazıldı və bundan sovet ədəbiyyatşunasları məharətlə istifadə etdilər. Məşhur terminlər: «yeni insan», «müasir həy-

at», «yeni təfəkkür (düşüncə)» at oynatdı; bu «yeni-lər» 50-70 ilə yaranmır, çün öncə, insan psixologiyası ilə ayrılmazdır, bu, əxlaqla ölçülür. Mənəviyyat sosial münasibətlərin xarakterilə şərtlənirsə, bu o deməkdir ki, keyfiyyətcə müxtəlif münasibətlər əxlaqın (davranışın) ayrı-ayrı tiplərinin meydana gəlməsinə səbəbdür. Unutmayaq ki, bir cəmiyyət üçün səciyyəvi olan şəxsiyyət tipii sosial münasibətlərin məzmunu ilə müəyyənləşir. Beləliklə, sosial münasibətlərn, əlaqələrin xarakteri – şəxsiyyətin tarixi tipi – əxlaqın keyfiyyətcə spesifik sistemini yaradır.

Cəmiyyətin, xüsusilə, siyasi elitasında baş verən subyektiv, şəxsi və şüurlu ölçülümiş maraqlar dərhal sadə, orta təbəqələrin xarakterinə mənfi təsir göstərir, hətta bütöv şəxsiyyətlər də sindirilir: maddi çətinliklər, əməyin digərləri tərəfindən mənimsənilməsi, ləyaqətsiz adamların vəzifələrdə yerləşdirilməsi, çırkli pul yiğimina qarşı göz yumma, yerlipərəstlik və sair proseslər hətta gənc nəslin əxlaqi tərbiyəsinə ciddi əngəllər törədir. Xarakterlər deformasiyaya məruz qalır-

sa... hansı şəxsiyyətin formalaşmasından danışmağa dəyər?! Qustav le Bon xüsusi vurğulayır ki, böyük dini və siyasi böhranlar zamanı xarakterdə elə sürətli təninizməzləqlər nəzərə çarpar ki, sanki hər şeyin – əxlaq, ideya, davranışın dəyişməsini də yalnız bununla izah etmək olar. Doğrudan da tufan başlayan sakit gölün səthi kimi sanki hər şey dəyişir, lakin bu, çox nadir hallarda uzun çəkir.

Məhz xarakteri məlum müstəsna hadisələrlə hərəkətə gətirən bu təmayülün nəticəsində böyük dini və siyasi böhranların xadimləri bizimlə müqayisədə bizə ulu məxluqlar kimi, bir növ azmanlar kimi görünlür. Halbuki onlar da bizim kimi adamlar idi. Amma şərait onların hamisinin malik olduğu xarakter təmayüllərini hərəkətə getirmişdir.²⁰

Sadıq surətinə qayıdır: O, bu kəlamin nəticəsini haçansa çəkmişdir – mərdimazardan, oğluna qarşı atılan bu daşın sahibləri bədxahlardan. Daxilən qəzəblənir bu kişi, ürəyindən keçirir: Vahid bacarmasa

---

²⁰ Bax: «Tufan» j. 1991, № 2, s. 128.

da, mərdimazarın öhdəsindən özüm gələcəyəm! Hələ o qədər də əldən düşməmişəm. Özüm sübuta yetirəcəyəm. Şura hökuməti haqq üstündə qurulub, haqqa zaval yoxdur! Lap sentrəcən getməyə varam!

Sadıq kişinin həyatda idealı əslində kütlə psixologiyasından irəli getmir: sadə həyat tərzi, arvadı Fatma ilə mehribanlıq və oğlu Vahidlə bağlı gələcək qayğısı. Bu «üçlük» hər bir kənd sakininə məxsusdur. Lakin onda fərqli olaraq öz sözünü vəzifədə oturmuşa demək iradəsi vardır. Adətən, kənddən şəhərə gələndə özünü itirir, şəxsi məqsədini unudur, hətta kinoya-tamaşaaya getmək istəyir. Buna da təbii baxıram... Sadığıancaq o düşündürür ki, oğlunun təhsil haqqını bərpa etdirsin. Mir Cəlal oxucunu bu hadisəyə ovqat-la hazırlayıır. Bakının dəmiryolu vağzalı: «Vağzal qapılarından çıxan camaatdan bilinirdi ki, qatar gəlmışdır. Adamlar daş pilləkənlərdən daş küçəyə enəndə qırılmış boyunbağı kimi səpələnib dağılırdılar. Bayaqdan döşəməyə mixlanan maşınlar, müntəzir dayanan faytonlar hərəkətə gəlir, sanki bu qiymətli muncuqları

yığmaq üçün qaçışirdılar. Tramvayçılar zəngi daha bərk vurur, hamballar yürüşürdülər. Gələnlərin bəzisi böyük və möhtəşəm binalar arasında, geniş küçələrdə yox olurdular. Lakin nə Sadıq, nə də onun məktəbdən qovulmuş oğlu gözdən itdi...» Bu sətirləri yayın bu istisində (avqust, 2011) oxuyanda, səhər məhinin oləziyən çağında yazıçı məni ötən əsrin əllinci illərinin əvvəllərinə apardı. Ümumiyyətlə, Mir Cəlal nəşrində Bakının, eləcə də bölgələrimizin etnoqrafik – coğrafiyası yaxşı mənada realist təsvir olunur, bunu qeyd etmişəm.

Dayım da dəmiryolçu idi - atam kimi. On-on bir yaşlarında məni Bakıya gətirirdi, bəzən də anamla. Vağzalda (nə yaxşı bu qədim binanı (1926) da sökməyiylər) – səhər tezdən Astara-Bakı sərnişin qatarından düşərdik. Otuz beşinci ilin (roman bu illəri təsvir edir) sanki o hambalları idilər – dəmir taçankalar, döşlərində dəmir «nömrələr» açılan qapılara sarı yürüşürdülər, əsil rəqabət gedirdi. Cavanlar çox azdı, əsasən orta yaşılı kişilərdi. Sərnişinlərə yaxınlaşar,

müsbət cavab alanda üzlərindən qayğı çəkilərdi, gözləri işıqlanardı. Eləsi vardi, ağır yükün birini ciyninə alar, o birisini sağ əliylə üzüşağı, köhnə markalı taksi maşınları dayanan yerəcən aparardılar. Taksi sürücüləri də onları tanıydırdı, salamlaşardılar:

- Qədəş, - deyərdilər, - bunları rahat apararsan...

Mən vağzala heyrətlə baxardım. Axşam qayıdanda ertə gəlirdik. Vağzalın birinci mərtəbəsində, üzü kiçik meydana baxan yerdə ümumi aşxana vardi. Dayımla burada yeyib bayırə çıxardıq. Mən ilk dəfə hündür, mərtəbəli binanı görmüşdüm. Sən demə bu, o vaxtkı AZİ imiş, indiki Neft Akademiyası. Həsədlə baxardım, orada oxumaq arzusu da keçirirdim... O gün – ötən həftə (13 avqust) həmin binada ayaq saxladım, kölgə hələ çəkilməmişdi. Dəmiryolu vağzalının fasadına nostalji hisslə baxdım, baxdım. Oturduğum səki gözümə alçaq dəydi, görünür, onda uşaqdım, boyum balaca idi. Hətta ürəyimdən keçdi ki, oturduğum o yeri taparam. Yox, hər şey ötən uzaq illərdə

qalmışdı... Dahi Cəfər Cabbarlıının heykəli də. Görə-sən, dramaturqumuz dərin xəyala nə üçün dalmışdır? Üzbəüz tikilməkdə olan nəhəng ticarət mərkəzinəmi? Hərçənd, o, Bakının günbəğün yeniləşməsini «Firuzə» hekayəsində təsvir etmişdi. Yəqin Bakı şəhərinin yeni sahibləri bunun üçün Mərkəzi məhz bu yerdə layihə-ləşdirmişlər... Ürəyimdən o da keçdi ki, Bakını bu də-rəcədə məhəbbətlə təsvir edən böyük ədibimiz Mir Cəlalın da bir heykəli ucalsın...

Sadığın narahatlığı onu buraxmir, İnşaat İnsti-tutuna tələsir, rəhbərini görmək istəyir. Və direktorun kabinetinin ağızına gəlirlər. Sadıq kişi təbii ki, əsəbi-dir, halbuki heç bir məqamda onu belə halətdə görmürük:

«Dayananların birindən soruşdu:

- Direktor buradadır mı?
- Burda deyil bəs biz nə gözləyirik?
- Daha niyə acığın tutur?

Vahid atasının artıq-əskik danışacağından çəki-nib, divanı göstərdi:

- Otur dincəl, - dedi.

Sadıq kişi üzünü qapıdan çevirmədi:

- Oturmağa gəlməmişik ha!..»

Oxucu ilk dəfə direktor İslam Verdiyevi hərəkətdə – iş başında görür. Və mən onu da fikirləşdim ki, otuzuncu illərin ali məktəb rəhbərilə XXI əsrin onuncu illərin rektorlarının davranışını tutuşdurum. Axı, bədii əsər, xüsusilə, roman onun üçün yazılmır ki, «vaxtilə» oxunsun və arxivə verilsin. «Açıq kitab»ı oxuyanda mən bu dəfə də Mir Cəlalın proqnostik qüdrətinə heyran kəsildim...

Hələ mənfi planda verilən direktor nəzakət qaydalarına, onun qəbuluna gələn şikayətçilərin sözlərinə diqqət yetirir. Qəbula bəzən adı çərçivədə baxılır və qiymətləndirilir. Heç də belə deiyildir; rəhbər şəxsin əxlaqi motivləri məhz buradan başlanır: ona ümid, inam gətirənlərin əhvalından. Müsbət əxlaqi qiymət, ahəngdar əməl nəticənin faydalı olmasına, burada motivlə əməlin nəticəsi üst-üstə düşməlidir. Müəllif mənzərəni əyanılışdırır: «İçəridən çıxan bir qadın baş

ləçəyini düzəldib ötdü. Qapıdakılardan gödəkçəli, ariq bir oğlan direktorun otağına girdi. Sadıq kişi qapını örtməyə qoymadı.

- Yoldaş direktor, bağışlayın, uzaqdan gəlmışık, olarmı sizə zəhmət verək?

Qapısında xurcunlu kişini görən direktor nəsə dedi. Sadıq kişi içəri girdi...

Sadıq kişi xurcunu ciynindən aşırdı, direktorun qabağına yeriyib çoxdanın tanışı kimi əl verdi. Vahid də görüşdü. Direktor iri göz, şış burun adamdı, üzündə çopura oxşayan cil vardı. Sadıq kişiyə yer göstərdi:

- Əyləşin! Nə qulluq?..»

Biz hələ direktorun iş vəzifəsinə toxunmuruq, elə onun öz vəzifə səlahiyyətinə riayət etməsinin yazılıçının diqqətindən yayılmaması çox şeydən xəbər verir. Bu məsələdə bəzi məqamlar maraqlıdır. Qəbulun, yəni pənah gətirən insanların qarşılanması nədənsə nə siyasetçilərin, nə pedaqoqların, nə də psixoloqların təhlil predmeti olmamışdır. Bu etika şəxsiyyətin bütöv dav-

ranışının, onun yönümünün, bütövlükdə insanın əxlaqı simasının qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəhərindən keçirilməlidir. Vəzifəsinə şəxsi marağından irəli gələn, dövlətin ümumi sosial siyasetinin tərkibinə daxil olan, amma buna əməl etməyənlər (xüsusilə, təhsil, mədəniyyət, hüquq-mühafizə orqanlarının daşıyıcıları) öz əməllərində amoral motivlərə yuvarlandıqlarının fərqi nə varmırlar. O da bəllidir ki, şəxsiyyətin davranışını çox vaxt ardıcıl olmur; davranışında bir-birinə zidd əməller istisna edilmir. İş o yerə gəlir – vəzifəli adam qəbuletmədə daxili nifrət hissini yaşıdır, şikayətçilərin məhz onun yarıtmaz əməllerinin nəticəsi üçün gəldiklərini başa düşür. Ətrafinin işə biganəliyi, onun şəxsi nüfuzunu qazanması, vəzifə borcunu anlamaması «davranış xəttində» möhkəmlənmiş olur. Direktor İslam Verdiyevdə «ikinci xətt» mövcuddur; o, yalnız taktiki planı üstün tutur: bircə Kərim Gəldiyevin şəxsiyyəti kifayətdir. Yadına böyük filosof Hegel'in sözləri düşdü: «Subyektin bəzi əməlləri elə onun özüdür». Vəzifəlinin: Verdiyevin – direktorun davranış-

nışının «birinci xətti» məqbul sayılır, «ikinci xətti» isə «zəif həlqəni» üzə çıxarır, buraxılan nöqsanların, tələbəyə olan ədalətsizliyin bərpası zərurətini aşkara çıxarmağa imkan yaradır. İlk baxışdan bir direktor ki mi onun zəif cəhəti üzə çıxır: Bir tələbənin «üzə durması», əsəbi söhbətini xatırlayaq: «...Gödəkçəli oğlan ərizəsini onun qabağından götürmək istədi:

- Verin başını yazım komissiyaya.
- Sən yazmaq ilə deyil, təzədən komissiya çağırımayacağam ki...
- Özünüz qol qoyun!
- Əcəb danışırsan, mən nəçiyəm?

Onun sözü gödəkçəli oğlanı heyrətə saldı, içəridə özgə adam olsa da ürəyindəkini saxlamadı:

- Siz institutun direktorusunuz!
- Çox da direktoram, komissiyasız mən bir şey edə bilmərəm, sabah...
- Onda komissiyani direktor qoysunlar da.
- Nə demək istəyirsən, yoldaş tələbə?

- Demək istəyirəm ki, öz vəzifənizi nahaq yerə özgənin boynuna yükləməyin, buna siz qol çəkməlisiniz.

- Ərizənə qol çəkimmi, eləmi?»

Dialoq çox çəkir, tələbə mövcud qanunları direktordan mükəmməl bildiyini sübuta yetirir. Hesabdar çağırılır. Və mübahisənin ikinci tərəfi başlayır. Şübhə direktora imza atmağa mane olur. (Əlbəttə, şübhə təlimatlardan xəbərsizlikdən doğur.) Tələbə isə daha qətiyyətlidir, israrlıdır. Hətta böyükələ, o cümlədən, direktoru ilə qaba rəftarını belə unudur, ərizəni götürür və parçalayıb səbətə atır, xüdahafızlaşışib çıxır. Bütün bu əhvalat Sadıq kişinin gözü qarşısında baş verir.

Direktor Sadıq kişiyə – tələbə Vahidin atasına xoşsifət göstərir. Bəlkə də saatdan artıq vaxtını itirmişdir. Çün o, qarşısındaki valideyni, kəndli adamı şəxsiyyət hesab etmişdir... Bu mənzərə mənə çağdaş tanıdığımız, qəbulunda olduğumuz, yaxud qəbuluna girə bilmədiyimiz rektorları (nazirləri, direktorları,

rəisləri də istisna etmirəm) andırdı. Belələri meşin qapı arxasında elə «qorunur» ki, sanki qəbuluna təşrif buyuranlar onun düşmənləridir, haqq-hesablarını çürütməyə gəlmişlər. Əslində düzdür, «aşağılardakı» rəhbərlərin özbaşinalığı, camaatın konstitusiya hüquqlarını tapdalamağı ucbatından qəbula ümid bəsləmişlər. Mir Cəlalın proqnostik eyhamıdır ki, bir kişi kabinetdə seyr edir, hətta yaxşı mənada söhbətə müdaxiləçi olur. Gəlin baxaq çağdaş birinci şəxslərə: Katibə qabaqcadan vaxt elan edir: «Üç və ya beş də-qiqə. Filankəsin vaxtı yoxdur». Yaxud: «Sizləri qəbul edə bilməyəcəkdir, Prezident Aparatına çağırıldılar» və sair qeyri-davranış münasibəti...

Qəbuletmənin və obyektiv göstərmənin öz fəlsəfəsi vardır: İnsanın, qrupun, kollektivin şikayəti o deməkdir ki, mövcud idarəetmədə ciddi nöqsanlar, hətta haqsızlıqlar kompleksidir və bunu aradan qaldırmağa həmin məsul şəxs borcludur. Mənfi təsəvvürlər yaradılmamalıdır, çün, davranışçı tənzim etmək lazımdır, qəbuldan imtinanın özü əsaslandırılma-

lidir. Əhaliyə, yaxud ayrı-ayrı adamlara mənfi münasibətlər siyasi cəhətdən motivləşir, ölkənin yuxarıdan idarə olunması sisteminə ikrah doğurur. Bu, belədir, birinci şəxsin həm vəzifə, həm də insanlıq əxlaqidır ki, yerinə yetirməyə borcludur. Belələri özünə tənqidi münasibəti aşılmalıdır, cəmiyyətdən, işlədiyi müəssisədən narazılığın boşa getdiyinə sonra acı-acı gülür, qəhqəhə çəkir! Vəzifəli adam bir şəxsiyyət olaraq mənfi, pis, hüquqazidd xarakterini adətə çevirməməlidir, dərk olunmuş zərurətə döndərməməlidir. Özünün hərəkət tərzində sosial tərəqqinin (azad, demokratik respublikamızın) yeni mərhələsini, əxlaqi sistemlərin beynəlxalq müstəvidə dəyişdiyini ruhu ilə (əgər var isə) idrak etməlidir. Bu o deməkdir, əxlaqi diqtənin (daxildən) çoxdan bəri davam gətirən hansı bir müsbət element isə əvvəlki tarixi məqsədini itirməmişdir; heç də həmişə (özünəqədər) bu cür münasibət olmamışdır. Sadıq kişi müdrikdir, hər şeyin yerini biləndir, az-çox oxumuşdur. Sabirin heykəli önündə

oğlu ilə kiçik bir dialoqu olur: «Onlar Sabir bağının qabağına çatdilar. Sadıq kişi heykələ baxdı:

- Bu, Nikolaya sataşan şair deyilmi, Vahid?
- Bəli, Sabirdir.
- Ciyərli adam imiş rəhmətlik.
- Ciyər xəstəliyindən də öldü.

Sadıq kişi bir az susandan sonra dedi:

- Elədir, düşmən adamin tutarlı yerindən vurur».

Mehmana axtarışında da Sadıq kişi öz müstəqil fikrini bildirir. Rədd cavabı gecənin bu vaxtında onu narahat buraxmır, kəndli evin eyvanında yatmağa direktoru razılıq vermir (bu dəfə də insanları narazı salan «direktorlar» və b.):

«- Yerimiz yoxdur, yoldaş!

Onun təşəxxüsü Sadıq kişiyə ağır gəldi; bir cavabla da acığını ifadə etməyə çalışdı.

- Nə qansız adamsan, a kişi, allah sənə qapıçılıqdan artıq qulluq eləməsin, qırarsan xalqı! – Sonra Vahidə döndü: - Görürsən? Yazıq hökumət neyləsin, Nikolayla aşkara tutuşurdu, amma bunlar tülkü

ölümcüllüyü ilə iş görürler. Sən də deyirsən belə.
Görmürsən köpək uşağınlıq»

Mir Cəlal təfərrüatı sevən yazıçıdır və hadisələri bəzən məcrasından çıxarıır, yeni mətləblərin açılmasına yönəldir və oxucunun zövqünə, hisslərinə toxtaqlıq vermək istəyir. Ata və oğul gəzib yorulanda, naəlac qalanda, sən demə, Rübəbə eşidib ki, Vahid atası ilə instituta gəlmışdır, qalmaq məcburiyyətində qalmışlar – onları axtarır: «Şərq» və «Avropa» mehmanxanalarına üz tutur. Belə «axtarışda» Vahid onu kənar-dan görür. Yaziçi əlvan təsvirini əsirgəmir: «Rübəbənin səsi ilə Vahidin məyusluğu sönübü getdi. O, yenə özünü dərs otaqlarında, Rübəbənin yanında hiss etdi. Bu səs nə qədər xoş idi. Bir anda Vahidin yadında işıq kimi yanıb-sönən xatirələr bir-birini təqib etdi. Uza-qlaşışb gedən Rübəbəni gözdən itənə qədər arxadan həsrət nəzərlərlə yola saldı. Vahid elə həsrətlə baxırdı ki, deyirdin gedən qız əbədi olaraq gedir və onun bütün sevinclərini özü ilə aparır...»

Lakin narahatçılıq davam edir: harada gecələməli? Sadıq kişi vaxtilə bir kəlam işlətmişdi ki, müsürman qardaşıq, mərdiməzarlıq kimi dədə-baba sənətimiz var. Sən demə, belə deyilmiş. M.Cəlal əsərə maraqlı epizodu daxil edir. Onlar bir dəmiryolçu ilə görüşürlər, söhbətləri alınır, evinə dəvət edir: «Birtəhər qalarıq. Qonağa layiq olmasa da bir otaqdır. Darişliq olsa da atalar demiş: «Ürək geniş olsun».

- Qonağınız çox olsun, sizə zəhmət vermək də yaxşı deyil.

- Bir zəhməti yoxdur, gedək!

Dəmiryolçu onları otağına apardı».

Deməli, müsürmanlarda ən yaxşı keyfiyyətlərdən biri: ən dar ayaqda sığınacaq vermək. Və etibarlılıq. Daha bir epizod oxucuda ata-oğul məhəbbətini əyanılaşdırır. Bəlkə də romanın hansı bir yerində bu hissi vermək mümkünü, lakin yerinə düşməyə də bilərdi. Ən narahat, yorğun vaxtda oxucu oğul-ata məhəbbətinin də şahidinə çevrilir: cəmi bir çarpayıdır; təbii ki, atası yatmalıdır – oğlu belə düşünür. Atası fərqli

düşünür – oğlu cavandır, o, yatsın, özü belə şeyləri az görməmişdir. Sadiq kişinin «daxili monoloqu» ibrətlidir, müdrik adamın qənaətidir, tərbiyəvidir. Mir Cəlal məqamı nəzərindən qaçırırmır: «Sadiq kişi də yerinə uzanan kimi papiros yandırmışdı, hərdən sümürüb fikirləşirdi. Ancaq fikir çəkdiyini oğlundan gizlədirdi. O da Vahiddən xəcalət çəkirdi: «Mən bir qulluq sahibi olsaydım, oxumuş olsaydım, altımda maşınım, əlimdə portfelim olsayıdı kim oğluma, burdan dur, orda otur deyərdi?!. Uşaqdır, yar-yoldaş içində sıxlıır. Bəziləri qumar üstündə, oğurluqda danlananda, Vahidi də atasının ucundan incidirlər. İndi nə qədər qüssə eləyir! Niyə qapılarda boynunu büksün, niyə ona-buna təvəqqi eləsin? Soyuq yerlərdə yatsın?.. Belə də ədalətsizlik olar? Gör nə qədər mərdimazar var hələ içimizdə!..»

Mir Cəlal bu epizodla bir fikrini ifadə edir, amma başqa mətləblər də «açıılır». Vəzifəlilərə, oxumuş ziyalılara, maşınlılara cəmiyyətdə xüsusi rəğbətin olmasına. Bu yeri oxuyanda ani 30-cu illərə qayıtdım,

Sovet siyasi sistemin mahiyyətli tərəflərinə. Həqiqətən, beləydi, ağıllı kəsəndən – 60-80-ci illərdə bu sozial-mənəvi ovqatın şahidiyəm. Bir «yenilik» onda idi ki, rus dilini – ikinci ana dilini bilməyənlərə elitada yox, orta yerdə də yer yox idi. Məntiqlə düşünəndə, şəxsiyyətə birtərəfli münasibətin daşıyıcılarının varisleri XXI əsrə də gəlib çıxdılar. Vəzifədə əyləşən bir qrup şəxslər artıq portfel gəzdirən elm adamlarını, dərs deyən pedaqoqları, sağlamlığın keşiyində dayanan həkimləri saya belə salmırlar, saatlarla, günlərlə, həftələrlə qəbul etmir, ərizələrinə cavab vermirlər (amma Sadıq kişi iki dəfə direktorun (rektorun) qəbuluna düşdü). İndi maşını olan layiqli və layiqsizlər yüksək hörmətlə qarşılanır, hətta millət vəkilləri seçilirlər! Cəmiyyətin faciəsi deyilmi? Böyük sənətkarımız Mir Cəlal bu əxlaqdan qorxmurdumu?! Bölgələrimizdə yaşayan Sadıq kişilər Bakıda özəl, yaxud ödənişli ali məktəblərdə öz övladlarını oxuda bilmirlər. Deməli, sistemdə «norma», «qayda», «qadağan», «tələb», «prinsip» kimi tənzimləyici anlayışlar öz funksiyasını

daşıməq iqtidarını itirmişdir, funksiya etibarilə bu anamların daşıyıcıları üçün heç bir «norma»... və «prinsip» yoxdur. Həmin anlayışlar idealla, həyatın mənası, xoşbəxtlik və ilaxır haqqında təsəvvürlərlə ziddiyət təşkil edir, mənfi dünyagörüşünü formalasdırır. Belə ki, tabelik, norma və prinsiplərin iyerarxiyası konfliktli situasiyalarda, ədalət hissinin norma, qayda və prinsiplə münaqişəyə girməsi prosesi baş verir: həqiqəti söyləmək tələbi (Sadıq kişinin timsalında) və ümidsiz depressiya (Ağca xanımın simasında) insanpərvərlikdə reallaşmalıdır. Mir Cəlal daha digər bədii situasiyalarda fərdin, obrazın azadlığında bir normanın, qanunun, prinsipin digərinə tabeliliyini, üstünlüyünü təsvir edir...

...Sadıq kişi əslində yatmır, dincini almır, ona görə ki: «...atalıq ürəyi cuşə gəldi. Dikəlib oturdu. Papirosunu işıldadıb, Vahidə sarı baxdı. «Deyəsən o yatıb, yuxudadır». Köynəkcək qalxdı, balıncı aparıb yavaşça Vahidin başı altına qoydu. Çuxanı götürdü, üstünə yorğan saldı. Bundan bir ürək arxayınlığı duy-

du. Qaranlıqda bir qədər dayanıb, Vahidin rahat və isti nəfəsini dinlədi. Çuxanı üstünə çəkdi, qollarını qoltuqlarına büküb, papağı qulağının altına qoydu, əsnəyə-əsnəyə «Yahaqq» dedi, yatdı».

Sadiq kişi kənd vərdişləri naminə gecənin bir vaxtında oyanır, yorğanı öz üstündə görür, oğluna acığı tutur və qalxıb yenə onun üstünü basdırır. Sonra papiros alışdırır. Pəncərəyə yaxınlaşışib üfüqlərə göz yetirir. Hələ qaranlıqdı, hava işıqlanmamışdı.

Romanda daha bir maraqlı obrazla karşılaşırıq, təxminən Sadiq kişi yaşında qocaman xanəndə Səttar Səttarzadə. Qarabağlı, musiqinin beşiyi Şuşalı. Bu əsər qələmə alınanda Qarabağı, onun Şuşasını itirməmişdik. Mir Cəlala tanış və doğma olan bu ulu Azərbaycan, azəri-türk torpağı işgal altına düşməmişdi. Nə yaxşı, yaziçı bu müsibəti görmədi, amma Səttar kimi müğənni obrazı əbədiləşdi...

Səttarzadəni ilk səhifələrdə öz qocalıq ömrünü yaşayan, qızı Rübabənin atası kimi tanıyırıq. O da Sadiq kişi kimi böhtanla üzləşmişdir. Kərim Gəldiyev

«nakam məhəbbəti» ucbatından tələbə qızı da ləkə-ləməyə çalışır, çirkab yapmaq isteyir. Səttarzadənin evinə anonim zənglər açır. Səttarzadə də şikayət məqsədilə instituta ayaq basır, «katib» vəzifəsini icra edən, amma tanımadığı Gəldiyevlə görüşür. Lakin hər iki görüşün mahiyyətində bir məsələ olsa da, söhbətin gedişi sərtdir, kənd adamından fərqlidir. Bəlkə də bunun əsas səbəbi ailə-məişət məsələsidir, qızını hədələməkdir, anasının vəfatından bir-iki gün keçməmiş təcili instituta çağrılmasıdır. Səttarzadə telefonda sərt cavablar verirsə, naməlum adama bu, təsir göstərmir, inadından dönər. Kərim Gəldiyev bu üzbüüzdə (o, Rübabənin atası olduğunu bilir) də diplomatiyasını əldən vermir. Özünü eleqant aparmağa çalışır, sanki Rübabəni o, bir tələbə kimi tanır. Fəhmən duyur ki, bu adam əsəbileşib siyasi qələtlərə yol verər, amma təəssüflənir; özünü soyür də: «A zalim oğlu, niyə stenografistdən, katibdən saxlamırsan kişinin ağızından qızıl kimi söz düşdü: Nəzir-niyaz! Bax, elə bu sözə də şahidim olsa Səttarzadənin abrını ətəyinə bükərəm.

Amma de gəl, sabah danacaq da...» Səttarzadə isə atalıq hissiylə müsahibinin üzünə müşahidəsini söyləyir – həqiqəti; hansı ki, əsas «qəhrəman» tərəf-müqabilidir: «Yoldaş partkom, mən təəccüb eləyirəm siz eləsini niyə beləsində (ifadə Gəldiyevindir – A.E.) saxlayırsınız? – Əllərini geniş açaraq bütün institutu göstərdi. Böyük bir mədəniyyət ocağında at oynatmağa qoyursunuz? Rübabənin anası ölən gün qızı yaxınlaşış ki, gərək iclasa gələsən. Biz də bilirik, iclas lazımdır, iclassız iş keçmir. Axı, bir vaxtı var. Qız yaxşı fəryad içində, yar-yoldaş, qohum-əqraba təsəlli verir, bu yandan da bağışlayın məni, bu zırrama əl çəkmir...»

Söhbət getdikcə məişətçilikdən çıxır, siyasi fona keçir, rəhbərlik məsələsinə çıxır: «...Gəlmisəm görəm partiya komitəsi bunları bilirmi? Buna nə deyir? Sonrası da... həmin Gəldiyevdir, Getdiyevdir nədir, qızdan təmənnası var, əl çəkmir... Burda, partkomun qabağında deyirəm: nə qədər gəldiyevlər öz yerində oturmayıb, mən qızımı buraxmayacağam!» Səttarza-

də daha da hiddətlənir: «...Nə oldu azadlığın qədrini
biz bilmədik?! Siz əgər gözünüzü açıb dünyani süd rə-
ngində görmüşsünüzsə, biz gözümüz ilə od üfürmüşük.
Məhkumluğun acısı hələ də damağımızdan getməy-
ib...» Gəldiyevin başı daşdan-daşa dəysə də, Səttar-
zadə kimisilə «dərinə» getməmişdir, çün o, həqiqətin
tərəfdarıdır. Şəxsiyyət «həqiqət» anlamında inkişaf
edir. Adətən, hər bir insanın (şəxsiyyətin) meyl etdiyi
əxlaqi sərvətlər: davranışı, müsahibinə hörmətini
büruzə verməyi, yalandan uzaqlığı və s. təkcə bir dəy-
ərdən (sərvətdən) ibarət deyildir; bu, bir-birilə sıx
bağlı olan sərvətlər kompleksidir. Gəldiyevdə oxucu
maddi sərvətə meyl görmür, onun hələlik yeganə məq-
sədi (onu dəyər kimi qiymətləndirir cismani təminat
baxımından) Rübəbəni ələ keçirməkdir. O, müsahibi-
ni tanıdığı üçün hədəfə vurmağa çalışır: «...Həmin
Gəldiyevin Rübəbdən şikayətini eşitsəniz nə deyərsi-
niz? Qızınızın gecə saat 9-da, 10-da lap Gəldiyevin
qapısına getdiyini, onun ailə həyatına qarışmaq istə-

diyini desələr inanarmışınız? İnanarsınız, ya yox?
Bizdə material var, material!»

Səttar Səttarzadə Mir Cəlalın romanlarında yeganə musiqiçi deyil, «Yolumuz hayanadır?» əsərində də oxuyan bir qız – Əntiqə vardı, məlahətli səsli. Deməli, yazıcının musiqiyə ürəyi tuturdu. Lakin xanəndə Səttarın oxumağını eşitmırıq, bir dəfə rəsmi çıxış edəcəyindən xəbər verən elanlar – şəhərin divarlarına vurulur: «Səttar Səttarzadənin konserti». Mir Cəlal bəlkə də gəncliyində qulaq asdığı Cabbar Qaryagdıoğlu, İslam Abdullayev, Xan Şuşinski, Zülfü Adığözəlovun prototipi kimi yaratmışdır. Yaxud Gəncəbasarda yaşayarkən Qarabağ xanəndələrinin oxusunu dinləmişdir. Bunun üçündür ki, Səttarzadəni oxoculara lirik planda təqdim edir: «...Qocaman sənət xadimini dinləməyi arzu edən çox idi. Biletlər dünəndən satılıb qurtarmışdır. Bilet alanlar cürbəcür adamlar idilər. Səttarzadə respublikanın məşhur musiqi xadimlərindən biridir. Ancaq çox qocalmışdır. Altmışdan yuxarı yaşı var. Onun gənclik qüdrəti, mə-

harəti çoxdan yox olub getmişdisə, kişidəki həvəs, musiqi eşqi, camaat qabağına çıxmaq meyli daha da artmışdır. Həyatın amansız qanunları var, insan ömrü boyu əlləşir, vuruşur, hünərini, qüdrətini, qabiliyyətini göstərir, nəyə isə nail olmaq istəyir. Buna tədricən nail olur. Axırda bütün ömrü boyu qazandıqlarını təslim etməli, qoyub getməli olur. Ölünün, deyərlər, rəhməti, ya lənəti apardığında yox, qoyub getdiklərində olur. İnsan öz əməlinin ümidli əllərə düşdüyünü görəndə ölüm də rahat və əyləncəli gəlir». Bu sətirləri yazanda Mir Cəlalin 33 yaşı vardı, amma sanki elə yaşı 60-ı ötmüş bir ədib qələmə almışdır. Maraqlıdır ki, xalq qocaman xanəndəni unutmamışdır: «Tamaşaçılar onu görəndə musiqi aləminin, sənət dünyasının zənginliklərini bir daha xatırlayırlar. Belə qabil xadimlərimizin oldguna sevinirlər...»

Səttarzadənin «müsəmirəsinə» qızı Rübəbə və tələbə Vahid də gəlmışdi, Gəldiyev də öz yerini tutmuşdu, lakin onun məqsədi musiqidən zövq almaq yox, məkrliydi: «Bir də Gəldiyev onların (Rübəbə ilə

Vahidin – A.E.) əhvalını pozmaq, təşvişə salmaq istəyirdi. Vacib bir iş üçün adam axtarılmış kimi, bir neçə dəfə Vahid oturan cərgədən o yan-bu yana keçdi. Birində Rübəbənin dönüb baxdığını duyub, eyni addımlarla saymazyana qapıdan çıxdı...»

Oxucu Səttarzadənin konsertini görmür. Bir də o, nişan ərəfəsində, toy vaxtı görünür. Artıq arvadı dünyasını dəyişmişdi, qızı ilə yalnız qalmışdı. Səttarzadə Rübəbənin istədiyi Vahidə ərə getməsinə tərəddüd etmir, iki gəncin həyat məsələsinə qayıtmır. Sadıq kişi də kənd, el adət-ənənəsiylə tədarük görür. Bu işdə Sadıq kişinin öz dünyaya baxışı var: Payparça, sovqatla gəlir, arvadı Fatma ilə, məsələni bildirmir: «Sadıq arvadını aldadırdı. Onu düz Səttarzadəgilə gətirmişdi. Fatma Səttarzadəni tanımadığından və əri də onu sadəcə «Vahidin anası» deyə təqdim etdiyindən bir şey seçməmişdi. Amma Rübəbə bərki otağa keçəndə Fatma duydu ki, əri dediyini yeritmişdir».

Qız alış-verişində, pay məsələsində hər iki ata bir-birini anlayır, gözləmək olardı ki, Səttar kişini çək-çevirə salacaq, özünü dartacaqdır. Lakin o, öz xasiyyətini, kənd sadəlövhələyünü saxlamışdır. Yeganə məqsədi qızını xoşbəxt görməkdir, razılaşmadan bir həftə sonra, bir yay axşamında Rübəbəgilin böyük zalında toy məclisi quruldu. Ev qonaqlarla dolmuşdu. Musiqi ətrafa yayılırdı. Səttarzadə maraqlı sağlıq deyir, eyni zamanda gözlənilməz qarşılanır: «...Mən də bir cür adamam. Övladıma əqidəmi hədiyyə, cehiz verirəm! – Qoca xanəndə kitabı göyə qaldırdı. Ona baxan gözlərə sanki cavab olaraq daha da qaim səsləndi:

- Bunun adı məhəbbətdir. Deyəcəksiniz ki, əsl məhəbbət kitabda niyə? Onu üzük ilə, bir yaylıq, bir dəstə gül ilə göstərirlər. Düzdür, əsl məhəbbət həyatdır. Ancaq bu kitabda əbədi həyat olmuş bir məhəbbət oxunur... Nədənsə mən onu görürəm. Məhəbbət üçün nə üzüyü, nə çıçayı, nə ayrı əlaməti deyirəm. Bu kitab: bu, dostlar bilir, bu kitab yalnız məhəbbət deyil. Bax, o göydə ay, günəş gözəldir. Məhəbbət də öz mənasın-

da... Səttarzadə üçüncü dəfə kitabı göyə qaldırıb onlarin üzünə baxdı: - Balalarım! Füzuli kimi sevin!
Onun kimi böyüyün!»

Bu, təsadüfi deyil. Mir Cəlal Füzuli poeziyası öündə baş əymışdır, tədqiqat aparmışdır. Füzuli şeirinin incəliklərinə qədər «açmışdır». Digər tərəfdən, hələ otuzuncu illərdə valideynlərin cehiz yerinə qiyamətli əşyalar vermələri əvəzinə kitab hədiyyəsi çox şey deməkdi, özü də Füzulinin kitabını, dünya ədəbi tarihinə hədiyyə etdiyi Leyli və Məcnun sədaqətini!

Bununla Mir Cəlal əxlaqi motivləri iki ürəyin bir-birinə qovuşması və gələcək həyatın xoşbəxtliyə açılmasını təsvir etmişdir. Rübəbə və Vahid – bu iki cavani şəxsiyyət timsalında görmək istəyir, onların əxlaqının sədaqət üzərində tənzim olunmasını arzulayır. Bu qarşılıqlı məhəbbət başadüşülmədə, anlamada şəxsiyyətin psixi həyatı ilə sıx bağlı bir dəyərdir.

Romanda süjetin inkişafını davranışı ilə aparan maraqlı obrazlardan biri Vahiddir. O, nəsrimizdə ən gənc memar obrazıdır və maraqlıdır ki, o, birbaşa sə-

nətini icra etmir. Oxucu tələbəliyini görür, başı Gəldiyev və Verdiyev tərəfindən əziyyətlər görür, lakin sinmır. Mir Cəlal Vahidi dinamikada: kənddən gəlmış, ilk kursda institutdan çıxarılmış, məhəbbətində cəsarətsiz və quru gənc simasında görür. Evə qayıdır, ruhdan düşür və sair. Lakin ilk psixoloji təkanı atası Sadıq kişi və tələbə yoldaşı Rübəbədən alır. Bu «büdrəmələr»dən az qala sarsılsın... Roman payızın təsvirilə açılır; bu fəsildə bir həzinlik, təbiətin «qocallığı», bitkilərin sarı don geyinməsi rəmzləri vardır. Xüsusilə, kənddə adamlar məhsullarını toplayır, qısa hazırlıq görür, yır-yığış edib, qışın yolunu gözləyirlər. Səməd kişinin ailəsi təqdim olunur. Vahidin anası Fatma arvad təndir başında çörək əlləşir, bacısı Məsmə ona kömək edir: «Təndirin bir tərəfi dolmuş, o biri tərəfdə çörək qızarır, köpürdü. Fatma qırğı kimi özünü təndirə toxuyur, kəhrəba kimi sarı çörəkləri əlində çıxarıb buglana-buglana süfrənin üstünə atırı. Məsmə də isti çörəyi sahmanlayır, bir-birindən aralı qoyur, soyudurdu, ötüb-keçən uşağa, qonum-

qonşuya «iyi gələr» deyə kəsib verirdi». Sadıq kişinin də qayğısı var: «Poçta ilə Bakıya, tələbə ogluna gəndərəcəyi bağlamañı sahmanlayırdı. Üzüm yesiyinə bir balaca bərni bal ilə bişirilmiş halva, bir neçə gülöyüşə nar, alma-armud qoymuşdu. Fətirlərə yer düşünürdü. «İsti şeydir» - deyirdi, - bura qoysam yağı çıxar». Belə qaynar vəziyyətdə Vahid evə gəlir. Və bu görüş bir an içində müntəzirliyə çevrilir». Gelişinin səbəbini soruşanda o, susur, qəsdən gizlədir, atasının suallarını qəsdən qulaqardına vurur. Atası əsəbi halda axır ki, suallarına cavab alır: - Nəyə gələcəyəm, məktəbdən çıxartdırılar.

Və bu söhbət romanda hadisələri öz üzərinə götürür, müxtəlif əhvalatlar baş verir ki, bu fonda xarakterlər açılır. Səməd kişi Vahiddən daha fəal, aqressiv təsiri oyadır; başqa cür də mümkün deyildi: əməkçi adamdır, riyadan-filandan uzaqdır, sağlam ailəsi var, az-çox dünyadan, qanundan xəbərdardır. Mir Cəlal bu ştrixi təsadüfən əsərə daxil etməmişdir. Kəndin havası kimi insanları da yaxşı mənada sadəlövh,

təmiz, düzdanışan, prinsipial, fikrində ardıcıl olurlar. Vahid oğluna gəldikdə o, yaxşı bilir ki, əxlaqlıdır, oxuyandır, sakitdir və ilaxır. Etimad edib, onu Bakıya göndərmişdir, təsərrüfatdan ayırmışdır ki, yaxşı təhsil alsın.

Vahidin «içərisini» müəllif ilk saatlarda açmir, səbrini basır, amma mütləq o, daxilindəki potensialı bürüzə verməlidir, yoxsa onun inkişafı süni görünərdi. Budur, ilk xarakter-cizgisi. Atasına təfsilatı danışır: «Partiya komitəsində işləyən var, dediyim o mərdimazardır! Ondan bir gün qabaq məndən soruşdu ki, atan kolxozdadır, ya yox? Dedim, yox. Daha bir sözü olmadı. Çıxbıb getdi. İki gün keçmədi ki, divara əmr asıldı, məni çıxartdılar».

Sadiq kişi bayaq nə qədər sərtdisə, oğlunun pərişanlığı (zahirən bu hiss olunmur) ona sirayət edir: «İlk dəfə idi ki, Sadiq kişi oğlunun - əziz-xələf oğlunun səsindəki həzin riqqəti duyur, ürəyinin başı ağrıydı. İndi o, etdiyi sorğu-sualın hamısını artıq və yersiz sayırdı, özünü danlayırdı: «Bir yandan mərdi-

maz işi, bir yandan da özüm uşağı silisə tutub sinsidi-rəm...» Ata-oğul söhbətində Vahiddəki digər xarakter-cizgini hiss edirik – qabalığını: «Orada salyanlı bir köpək oğlu var... O kim, mən kim (söhbət Gəldiyev-dən gedir – A.E.)... İt hürər, karvan keçər». Vahid unudur ki, atası ilə üzbəüzdə belə kobud, yersiz sözlər işlətməməlidir, xüsusilə, Şərq, islam tərbiyəsində. Başqa xarakter-cizgi: Vahidin əsəbi olmasıdır: «Getdim komsomol komitəsinə, dedilər, baxarıq. «Baxarığa» da mən dözə bilməzdim». Lakin o, dərhal evə qayıtmasını əsaslandırır və haqq qazandırırıq: «Har-da qalib gözləyəydim! Qürbət vilayətdir, yerim yox, adamım yox, cibimdə yaxşı pulum yox. Ərizəyə də o saat baxırlar. Neçə gün yoxlayırlar, komissiya düzəldirlər, uzun çəkir. Qalmaq olmur».

Atası bayaqkı kövrəkliyini, həzinliyini unudur, onu haqsızlıq daha çox düşündürür, hətta təəssüflənir ki, savadı, qələmi yoxdur, yoxsa «salyanlısı məşhər ayağına çəkərəm» - deyir. Sadıq kişi bu söhbətdə yaşadığı cəmiyyətdə bəzi mənəvi-əxlaqi pozuntulara, in-

sanların, vəzifəlilərin şürurunda naqis keyfiyyətlərə də toxunur; bu, ona görə müəllif tərəfindən verilir – kənd adəmi, zəhmətkeş məxluq, tərəfkeşsiz ata öz etiraz səsini qaldırırsa – sistem düşünməyə borcludur və eyni zamanda gənc nəslin nümayəndəsi bu çağırışı yadında saxlamalıdır, gələcək idarəetmə məhz cavanların ixtiyarına buraxılacaqdır: Direktora, üz görənliyə tərəf dayanırsa, daha o nə komsomol oldu. Başda oturanın tərəfinə hamı durar; hünər odur, sənin kimi kasib-kusubun, əlsiz-ayaqsızın dadına çatsın...» Sadıq kişi öz cavanlığını, komsomol vaxtını nümunə gətirir, faktlara söykənir. Vahid çox sakit tərzdə öz sözünü deyir: «O vaxta baxma. İndi olsa... Bir də rayon hara, Bakı hara. Elə, dərya kimi şəhərdir. Bir böyüyə şikayət eləmək üçün gərək neçə qapıdan keçəsən».

Biz Vahidə bu dəfə də ona görə haqq qazandırırıq – kənd və şəhər mühitini obyektiv müqayisə edir. Tarixən şəhərin elitarası çox vaxt insanlara qarşı laqeyd olur, ərizələrin arxasında canlı, haqqı tapdalanmış insanları görmürlər. Dəqiqlərlə telefonla mətləbsiz

məsələlər barədə danışır, yersiz gülür və katibəsinin pürrəngi çayını içirlər.

Mir Cəlal romanın ilk səhifələrində Vahidin bilavasitə iştirakı ilə daha ciddi nəticələr çıxarmağın messajını verir və onu bir obraz kimi gələcəyə hazırlayırmış, onun bütöv şəxsiyyət olacağına yəqinlik hasil edir. O, haqsız qovulduğunu sosial baxımdan mənalandırır. Oxucu onu düşünür ki: əxlaq sosial inkişafın gedisini ləngidə bilir, idarə edənlər emosional formada insan haqlarına amiranə şəkildə yanaşmamalıdır. Belə təqdirdə əxlaqın başqa bir xüsusiyyəti – şəxsiyyətin fəallığının, onun sosial yaradıcılığının (iş də, əmək də yaradıcılıqdır) daxili əhəmiyyət kəsb edən amiranə xarakteri üzə çıxır. Şəxsiyyətin əxlaqi-davranış həyatı cəmiyyətin taleyindən ayrılmaz götürülməməlidir. O elita təbəqəsi anlamalıdır ki, cəmiyyətin, idarəetmə sisteminin taleyi o adamlarsız qeyri-mümkündür, ayrı-ayrı fərdlər bütöv sistemdə xirdaca «vintcik»dirlər, ali elita şəraiti elə qurula bilir ki, o dərəcədə təmizləyir ki, «xirdalar» süpürülüb atı-

lər. Əxlaqi-davranışda subyektiv-şəxsi cəhətin hər vəchlə azaldılması onun ölgünləşməsidir, zəif, halsız rəsmiyyətə çevrilməsi deməkdir. Vahidin obraz olaraq «açılmazı» təkamüllə baş verir: atası ilə ciddi dialoq, instituta bərpası, Rübəbə ilə yaxından ünsiyyət (maraqlıdır ki, müəllif onları məhəbbət macəralarında təsvir etmir), nəhayət, professor Vəzirbəyli ilə kontakt. Bu sıralarda mən Rübəbə obrazını fərqləndirərdim. İlk vaxtlarda o, Vahiddən daha fəaldır, çün, onun şəhərdə yaşaması, ziyalı ailəsində böyüməsi əsas amildir. Rübəbə obrazı romanın dramatik strukturu-na güclü təsir göstərir və bu Gəldiyevin təkrarsız obrazı çevrilməsində rol oynayır. Məhəbbətin (əgər demək mümkünsə), Rübəbəyə qarşı bu hissin getdikcə güclənməsi və qısqanlıq halına düşməsi süjetin dinamikasını şərtləndirir. Mir Cəlal məharətlə Gəldiyevin xarakterini bu obrazla ünsiyyətdə açır. Vahidə olan acı kini buradan qaynaqlanır: «Rübəbə ilə Vahid arasında ünsiyyət doğduqca, yaxınlıq artdıqca Gəldiyevdə intiqam hissi alovlanır. Doğrudur, Vahid adı bir

tələbə idi, Gəldiyevlə toqquşmağa tab gətirməzdi, lakin bir adamı yixmaq üçün tutarlı bir bəhanə də lazımdı».

Gəldiyev axtarışlarından qalmır. Axır ki, «gəlirlə» bağlı bəhanə tapır. Lakin Vahidə daha bir obraz qosular; bu, komsomol bürosunun katibi Muxtardır. Məntiq: gənclər getdikcə artırılar, bir-birlərini müdafiə edirlər. Muxtarın iclasda kəskin cavabı: «Nə düşmən, ay Gəldiyev! Cavan oğlandır, dünən ana qucağından, sovet məktəbindən gəlib, bu gün düşmən! Əcəb məntiqdir. Yerindən qalxana düşmən! Cavan adamdır, səhvi var, borcumuzdur tərbiyə edək, kömək eləyək, düzəltsin! Bizi niyə seçiblər bəs!» Unutmayaq ki, Muxtarın əhatəsində Gəldiyev, Verdiyev və başqa opponentlər dayanmışlar, lakin bu simalar atdıqları addımın məsuliyyətini hiss etmirlər, bəlkə də laqeydiliklərinə qurban verirlər. Halbuki onlar şəxsiyyət kimi əxlaqi fəallıq göstərməliyidilər, açıq-aşkar olmasa da, Vahidə qarşı çəvrilmiş mühitdə fatalist ünsürlər yox deyil, şəxsiyyət azadlığının tapdanması hissləri vardır.

Bəllidir ki, məsuliyyətin fatalist konsepsiyası şəxsiyyət azadlığının inkarına əsaslanır. Və çox incə sezmə ilə Mir Cəlal qarşısında yol gələn repressiyanın dayaqlarının hazırlanmasına işə vururdu. Düz əqidəli, yeni quruluşa xidmət edən, azad fikirli insanlar (hətta tələbələr) Gəldiyevlərin kompaniyasının qurbanı olmağa məcbur idilər. Hələlik əsərdə bütün şər işlərin icraçısı bu obrazda mərkəzləşmişdir, zorakılıq yolu ilə zülmə müqavimət göstərməmək prinsipi tədricən formalaşmalıdır.

Yuxarıda dediyim kimi, gənc qüvvələr direktorun əmrinə etirazlarını bildirirlər; bu, sadə iş deyil, Sovet ideologiyasında rəhbərə qarşı açıq tənqid, fikir, yazılı nəsə söyləmək risqlı işdir. Bunun məntiqi var: belə şəxslər özlərini qarşısında gələn (bir-iki il qalırdı) repressiyaya hazırlayırlar. Rübənin məktubunda etiraz rəsmiləşir: «Şad xəbər: bütün sinfimiz direktorun əmrindən narazıdır. Komsomolun kömək edəcəyinə şübhəm yoxdur. Mümkün qədər tez qayıt. Gedib kənddə qalma. Atan barədə kağız-kuğuz düzəlt, gəl,

təşkilat bizim tərəfimizdədir...» Bu qeydlərdə Vahidə «dərin quyu qazmaq»dan əlavə, gələcək repressiyanın bir qurbanı hazırlanmasına eyham var: «Atan barədə kağız-kuğuz düzəlt». Qanlı terrorun əsas devizlərindən biri də o idi ki, həbs olunacaq vətəndaşın keçmiş təftiş edilir, hətta nöqtə və vergülüñə diqqət yetirilirdi. Mir Cəlal Kərimin dilindən işaretni vurur: «Mən deyəndə ki, sinfi sayıqlıq bu saat hər bir kommunistdə, komsomolda əsas keyfiyyətdir, sizlər, komsomolçuların bəziləri burjua səhlənkarlığı ilə qulaqardına verirsiniz. Siz elə bilirsiniz bu sözləri biz özümüzdən deyirik. Elə bilirsiniz ki, bunları biz patolokdan alıb sizə deyirik. Daha başa düşmürsünüz ki, bunlar hamısı partiyanın gündəlik direktivləridir. Bunlar hazırkı siyasi momentin zəruri tələbləridir...» Məncə, buna şərh verməyə ehtiyac qalmır...

Vahid hələ mübarizə meydanında yoxdur, təcru-bəli, sözündən çəkinməyən, qorxusuz Muxtar və-ziyyətdən şübhələnir, işin düzgün getmədiyini kəsdirir, Gəldiyevin tək olmadığını, institutda şər-böhtanın

ayaq açdığını dəqiqləşdirir və hədəfi – Gəldiyevi düzgün nişan alır: «Lap səndən şübhələnirəm. Məgər sən Marksın bacısı oğlu-zad deyilsən ki! Cox sənin kimi cibində bilet gəzdirən təsadüfi adamlar yüzlərlə cavanlarımızı cürbəcür çirkabla ləkələyib. Məktəbdən, zavoddan kənar ediblər. Bu, bəyəm gizli işdir? Odur Ukrayna traktorçusu, odur Kuban yazıçısı, odur Bayıl fəhləsi, hərəsinə bir iftira yaxanlar kimlərdir? Belə düşmənlər doğrudan da var!»

...Vahidin instituta bərpasından sonra onun Rübəbə ilə açıq məhəbbət ünsiyəti başlayır. Bu gənc obraz hər halda Gəldiyev deyil, həqiqi ürəklə Rübəbəyə bağlanmaq istəyir, bu şəhərli qızı kənardan müşahidə etmişdi, oturuşu-duruşuna diqqət yetirmişdi, əxlaqını xoşlamışdı. Vahid Rübəbəni kəndə aparmağı, ailəsilə tanış etməyi qərarlaşdırılmışdı. Atası və anası şəhərli qızlar barədə elə də yaxşı fikirdə deyillər – kənd adamları belə düşünürlər. Oxucu ola bilsin ki, bu gedisi müəllifə irad tutsun – tutmaq da olar, lakin Mir Cəlal pedaqoq, tərbiyəçi, alim olmaqla yeni nəslə

«gözübağlı» ailə qurmağı məsləhət görmür. Əks halda, yəni küçənin bu başında tanışlıq, o biri başında «sevişmə» və ailə qurmaq əsasən fəlakətlə qurtarır. Bu «dağılma»da valideynlərin gəlinə münasibətləri də vacib şərtlərdən biridir. Məhəbbət hissinə elmi tərif verilməmişdir, ona görə ki, bu hiss öz məzmununa və istiqamətinə görə son dərəcə zəngindir, ifadə formasında fərdidir. Odur ki, məhəbbət hissi insan idrakı üçün daima tükənməzdır və mahiyyətcə insanın təbii davranışının nə dərəcədə insani olduğunu, insanın tələbatının nə dərəcədə insani tələbat olduğunu daha aydın əks etdirən fenomen hissdir...

Vahidin belə addım atmasında öz məqsədi vardı: «Əsas məqsədi anası idi, ancaq ana sözünü Rübəbənin yanında dilə gətirmədi. Rübəbəni də qonaq çağırdı, Rübəbənin atasından izn aldı... Rübəbə ona görə gedirdi ki, rayonu, kəndi görsün, vətəni yalnız coğrafiyadan tanımaq, kənd həyatını hekayə və romanlardan öyrənmək Rübəbə üçün ayıb olardı...»

Rübəbə düzgün düşünür, Vahidin ailəsini az-çox tanımalıdır. «Rübəbə şəxsən Vahidin ailəsini görməyi, onun ata-anası ilə yaxşı tanış olmağı çoxdan arzulayırdı...»

Mir Cəlalın yazılılıq psixologiyasından irəli gələn oxucunu yormamaq, hər şeyin yalnız şəhərdə olduğuna inandırmamaq və gənc obrazının daxili duyğularını təsvir etmək: «Vağzalda da, qohum-əqraba onu yola salanda da ana kədəri Rübəbəni tərk etmədi. Vaqonun pəncərəsindən aşağı baxanda özünə tərəf çəvrilən ata baxışını, qoca xanəndənin gülər üzünü, nəvazişli və şəfqətli nəzərlərini, tanışların vida gülüşlərini, yaylıq oynadan əlləri gördü. Bunlar bir dəstə çiçək kimi, sanki pəncərəyə sarı tutulmuşdu. Rübəbə baxıb fərəhlənir, uğura doğru getdiyinə inamı artırdı. Ancaq bu gül dəstəsinin ortası yox idi, orada qaralan boşluq ididi? Rübəbə o qaranlıq nöqtədən boylanan anasının solğun, həyəcanlı çöhrəsini gördü. Şirin xanım qızının uzaq səfərə getdiyini eşidib məzarдан qalxmışdı... O, yenə xəstədir, rəngi qaçmış, göz-

ləri qızarmış, dodaqları ağarmışdı. Arıq, uzun, qüvvətsiz qollarını açıb səsilə yalvarır: «Qızım, Rübəbə, səni sağlığımızdakı kimi istəyirəm. Qızım, tez qayıt, qabağına gələcəyəm!»

Mən bu sətirləri oxuyanda qəhər boğdu, gözlərimdə yaş gilələndi. Günortanın mehli günündə bir ana həsrətini, cismani olmasa da, ruhu ilə qız övladına qovuşduğunu, vağzala «gəldiyini», xeyir-dua verdiyini yaşadım. Axı analar ölmür. Mən də anamın ruhunu bağrımda hiss etdim...

Rübəbə Vahidin ailəsilə tanış olur, istədiyi oğlanın etimadını doğruldur, «şəhərli qız» mifini dağıdır. Fatma ana da pis qarşılıamır: «Qonaq niyə olur, Rübəbə özümüzünküdür» - deyir. – Hayalı balamdır, qapıya gələn inək südlü-bərəkətli olar, yazın sığırçını kimi uçub gəlib, qədəmi xoş olsun, ilahi» - kənd əyalına məxsus istilik, aforizmlə fikrini əyanıləşdirən bir ana.

Sadiq kişinin də müasir qızlar barədə öz qənaəti vardır: «Zamana qızlarını tanımaq olmur. Quzu kimi

uşağım lotuya rast gələr, - deyir. – Uzaq olsun, başı pozulandan sonra allah göstərməsin, yığışdırmaq olmaz» - müdrik atanın sözləridir.

Vahidin məişətdə görünməsi, Rübəbə ilə ailə həyatı qurmaq istəməsi, elçilik, nəhayət izdivacı. Söhra Vahidi biz işdə görürük, qısa vaxtda istehsalatda nüfuza yiyələnir. Bu obraz artıq həyat – sosial sferada mübarizə aparmalıdır. Dünən tələbə idi, bu gün memardır, istedadını başa düşürlər. Gəldiyev isə daha fəallaşır. Vahidə yaxınlaşmaq istəyir, onun rəğbətini qazanmağa səy göstərir. Bu, iki obraz arasında konfliktə gətirib çıxarır: İstedad və firıldaqçılıq. Köhnə rəqiblərin «səhnə» təcəssümü...

Vahid əvvəldən də bu tip barədə pis fikirdə olduğunu atasına dediyi sözlərdə bildirmişdi. Vahid istedadını ortaya qoymalıdır; bunu Zaman tələb edir, müəllimlərdən götürdüyü savad, elm tələb edir. Təbii ki, bunun reallaşması üçün real şərait yaranmalıdır və yaranır da. Beləliklə, Vahid obrazının «ikinci həyatı» başlayır və getdikcə həm gərginləşir, həm də durulur.

Vahiddə fərdiyətçilik, varlanmaq meyli yoxdur, bu isə şəxsiyyət üçün başlıca qiymətləndirmə meyarıdır. O, «Yeni Bakı» plan-layihəsinin müsabiqəsində iştirak etməyi qərarlaşdırır. Gəldiyev onu plan idarəsinin sədrinin otağında görəndə vəziyyəti pisləşir və ürəyindən söyüş də keçir. Bu müşavirədə Vahidə «tor» atmaq və onu «ovlamaq» niyyətinə düşür. Əsərdə Vahid obrazı sanki sakit, küləksiz, firtinasız dənizə atılmağı xoşlayır, Gəldiyevsə əksinə, xəzrili, tufanlı, qasırgalı dənizə atılmağı sevir. Mir Cəlal düzgün seçim edir: hər iki obraz eyni xasiyyətli olsa idilər, çox zəif çıxardılar, «şərlə» «xeyirin» mübarizəsi baş verməzdi, onlar tip kimi də cılız görünərdilər. Bir də nadanlıqla savadlılığın qarşılaşması məsələsi var, bunların hansısa biri udmalıdır. Mir Cəlal hələlik «şifr açarı»nı aşkarlamır, yoxsa bu «trafaret» - formal alınardı və «şifr açar»ının açılmasında gücünü itirərdi. Bu prosesdə şəxsiyyətin sosial azadlığı və əxlaqi təkmilləşmə məsələsi də var axı. Bu «ikilik» insana təsir göstərməyə bilmir. Vahiddə savad: nəzəriyyə və təcrübə birləşdiy-

indən və bunlara yüksək əxlaqi şürur əlavə olunduğundan, hətta texniki münasibətlərə də nüfuz etmişdir.

Memarlığa aid işini təqdim etmək qərarına gəldiyini hiss edən Gəldiyev dərhal mane olmaq istəyir, «nəbadə», «nəbadə» belə şeyə vaxt sərf edəsən. Elan olunmasına baxma, layihənin əsl müəllifləri də var, mükafat alası adamlar da məlum kimidir. Şəhərdə iki yüz, üç yüz mühəndis var, hərə bir layihə çəkib gətirəsə, baxıb qurtarmaq olmaz, hamı da işdən avaraqlar. Bir də bu elə şeydir ki, uzağı üçcə dənə, ya ikicə dənə lazımdır» - qulağını doldurmaq üçün daha başqa «arqumentlər» sadalayır. Amma Vahidin tərsliyinə də bələddir, mütləq iştirak edəcəyinə əmin olur; fikrini özgə məqsədə yönəldir: «Qoy otursun, çalışın, özünü öldürsün. Bu zəhrimar bizim əlimizdən gəlib keçəcək, ya yox? Ona bir «mükafat» hazırlayıım ki, heç haqq-hesabını qiyamətəcən öyrənə bilməsin».

Vahid isə özünə iki baxımdan ümidilidir: biri, istedadına, hazırlığına və təcrübəsinə arxayındır, o biri

professor Vəzirbəylinin onun haqqında yüksək fikirdə olmasına: «Biz qocaman memarlarla yanaşı, yeniyetmə və Vahid kimi ümid verən istedadlı mütəxəssisləri mütləq cəlb etməliyik».

Yazıcı oxucunu bu gərgin, perspektivli gedışatda da iki əxlaqla qarşılışdırır. Maraqlı ondadır ki, eyni yaşlı, eyni cəmiyyətdə və eyni tədris müəssisəsində çalışırlar, amma başqa bir məxluqat, insandırlar. Hər ikisi sosialist tipli şəxsiyyətdir və onu da obyektiv vurğulamalıyıq və M.Cəlala haqq qazandırmalıyıq ki, bu cür tipli şəxsiyyətlərin əxlaqi təkmilləşməsi və buna yardımçı olan sosial əlaqələr, sosial münasibətlər – yaxşı ünsiyyət, sağlam kollektiv zəminində mümkündür. Belə zəncirin həlqəsindən o adamlar qopmur – bir fərd kimi özünü ifadə üçün obyektiv və subyektiv imkanlar genişlənir, tərəfmüqabilinə, həmkarına mənəvi məsuliyyəti artır. Bu faktorlarla ailə tərbiyəsi, halal çörəklə böyüməni də əlavə edirəm. Vahiddə bunlar tədricən yaranmış və formalaşmaya doğru gedir. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlər kollektivçilik

əsasında, mənəvi sərvətləri möhkəmləndirməkdə, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində (əməkdə, insan şəxsiyyətinə ehtiramda, düzgünlükdə, ailəcanlıqda, siyasi səbatlıqda və s.) bərqərarlaşmalıdır. Vahid başını aşağı salıb peşəsinin incəliklərinə yiylənir, işdən çəkinmir, öz üzərində çalışır, vəzifə ehtiramını gözləyir, ailəsindən çox razılıq edir və ilaxır.

Gəldiyev isə şəxsiyyət kimi əks qütbədə dayanır, mənfi çalarları özündə ehtiva edən murdar adamdır. Vahidə münasibətində özündən asılı olmayaraq rəqibinin nüfuzunu yüksəldir və o dərəcədə özünü aşağılayır. Romanda hər iki obrazın tutumu ailə münasibətlərində, övlada məhəbbətdə, gözütoxluqda (qadın məsələsində) açılır. Biz Vahidlə Rübəbə bağlılığı üzərində dayanmayı məqsədə uyğun sayıram. Bədii ədəbiyyat tərbiyə vasitəsidir və oxucular üçün ibrət götürməli mənbədir.

Bir qədər nəfəsimi dərim, Rübəbə də, Vahid də
darıxmazlar, qoy səbrləri dözsün ki, mən onların ailə
həyatına qayıdacam...

Mir Cəlal Vahidin diliylə onun təbiətsevərliyini, romantikliyini, sevgi əyləncələrini təsvir etmir və buna lüzum da görmür. Təbiət – xarakteri dəyişmək çətinidir. Amma onun təbiətin qoynunu seçməsi, Bakının gözəlliyyinə vurulması bir də ona görədir – ruhən təmizdir, pisliklərdən uzaqdır, qismətindən razıdır, gözütoxdur, nəhayət, uşaqlıqdan fərdin taleyini oğurlayan ərköyüň böyüməmişdir.

Vahid əməyinin yüksək dərəcədə qiymətini görəndə, hətta «hökumət adamları onu təbrik edəndən sonra» daxilən nəfəs almaq, təbiətin seyrinə çıxmaq zərurəti duyur: «Becərdiyi bağın tamaşasından həzz alan bağban kimi, şəhərin ən uca yerinə – Dağıstu parka getdi. Qaralmaqda olan axşam üfüqlərini, göylərə səpilən, get-gedə qızaran ulduzları, bir nəhəng kimi yatıb dincələn Xəzəri seyr etdi. «Yeni Bakı»nın quruluşu, həyatı, insanları qədər də təbiəti təzələnməlidir. Şəhərə yaşıl don geydirməli. Çox qatlı binalar, universitet, kitabxana, muzeylər, saraylar, klublar, rəsədxana... uca çinar, qələmə qarağac, şam, həmi-

şəcavan ağacları içində görünməz olmalıdır. Eyvanlardan üzüm salxımları sallanmalı, bağçalarda güller dəstələnməlidir. Dənizdən gəmi ilə gələnlər dünyanın ən böyük bir şəhərində yaşıdlarını güman etməlidirlər. Bu mənim şəhərim! Məni böyüdən, mənim böyütdüyüm yerlər, yenə də dilə gəlin, qoyun aləm bilsin!»

Bu fantom – mənzərəni təsadüfən yazıya köçürmədim. Əvvələn, oxucu Mir Cəlalın vətənpərvərliyinin şahidi olur, doğma şəhərini, təbiətin bitirdiyi ağacları necə də məftunluqla xoşladığını görür. İkinci müəllif bir tarixçi-etnoqraf kimi çıxış edir, necə ki, biz 30-cu illərdə nə doğulmuşuq, nə də yaşamamışıq. Və Dağüstü parkı da görməmişik. Biz şəhidlərin qəbirləri üstündə salınan, bizim dövlətimizə başçılıq edən, Lenin siyasetinin icraçısı Sergey Kirovun heykəlini görmüşük! Nə yaxşı, müstəqilliyimizdə heykəltaraş P.Sabsayın düzəldiyi o heykəli parça-parça edib əritdilər. Elə Kirovun Xəzərə uzanan əlini də od alovuna verdilər. Bu parkda tarixin ikinci faciəsinin – daşnaklarla azəri türklərinin Qarabağ savaşında şəhid olan

igidlərimiz uyuyur. Bəs deyirlər tarix təkrar olunmur?! Üçüncüüsü, Mir Cəlal gələcək Bakının panoramının proqnozunu verir.

Rübabə Vahidlə evlənməsində səadətini tapdığını etiraf edir, yaxşı işlər, günlər bir-birini əvəzləyir: Moskvadan Vahidin layihəsinin qəbulu barədə telegram almışlar, Vahidin planı ilə böyük şəhər tikilməsi nəzərdə tutulur. Rübabə sədaqətli qadındır, həssasdır, maksimalist deyil. Onun düşüncələrində Vahid obrazı əzəmət kəsb edir; evdə oturub öz-özüylə danışır, xəyalı qanadlanır: «Yox, mən bu evdən çıxmayacağam. Vahidlə ilk dəfə bu otaqda deyib-gülmüşük. Bu otaqda biz sıxılmışıq, qüssələnmişik, axırda da sevinmişik. Vahid buranı çox sevir, onun istəyi mənim üçün hər şeydir. Vahid bu gün desə: «Rübabə, ürəyim bu gün ata-baba yerimizi isteyir!» Mən rədd etmərəm. Köçüb gedər, lap rayonda yaşayaram. O, mənəvi işlə çox məşğuldur. Mən onun istirahətini, əsəb sakitliyini təmin etməliyəm. Çox işləməyə qoymayacağam. Yaxşıca dincəlməlidir...»

Bu kövrək və sadiq hissin piçiltisində Mir Cəlal xüsusilə, gənclərin ailə bağlılığını xirdalamışdır. Oxucu qavrayır ki, əsl məhəbbət şəxsiyyəti fəallaşdırır, insan sevərkən, cavab sevgisinə nail olur və bu da onda yaradıcı enerjini, ən ülvi insani keyfiyyətləri oyadır, mənəvi comərdliyə çəkir. İnsan özünə qarşı daha çox tələbkar olur. Bəs Gəldiyev necə? Bu adamda məhəbbət hissi primitiv – fizioloji cəhətilə seçilir və yeni-yeni donlara girir ki, şəhvət hissini ödəsin; bu da onu mənasız həyat tərzinə sürükleyir. Gəldiyevin qadınlara (Zoyaya və Ağca xanıma) riyakar məhəbbət baxışları mövcuddur.

Vahidin daha bir keyfiyyəti: ədavətdən uzaqlaşması. Gözləmək olardı o, Gəldiyevə qarşı öz «planını» hazırlayıb həyata keçirəcək, əlbəttə, onu öldürmək təşəbbüsünə adekvat cavab verəcəkdir. O da insandır, əsəbləri var, pislik etməmişdir, bir yerdə oxumuşlar. Cün, Vahidi elm, iş, gələcək sosial arzuları daha çox maraqlandırır. Xoşbəxtlik isə yaxşı: xeyirxah, işgüzar, paxılılıqdan uzaq adamların qapısını döyür. Bir də ər-

arvad bir-birini anlayanda. Gəldiyevlə Ağca xanım tamam başqa xislətdədir. Mir Cəlal hər iki obrazı özü təqdim edir.

Ağca xanım: «Ona elə gəlirdi ki, bütün bu uca binalarda, tül pərdələrin dalında Rübəbə yaşayır, piano səsləri onun barmaqlarından, mahnilər onun dodaqlarından qopur, küçələrdə süzən maşınlar Vahidi gəzdirirlər, bağlar, bağçalar, meydançalar – hamısı onlar üçündür».

Gəldiyev: «Gəldiyevin də vücudu od tutub yanır, sinəsindən qopan ahlar az qala dil-dodağını yandırırdı. Ocağa düşmüş ilan kimi qıvrılır, durub-oturur, oturur-durur, uzanır-qalxır, axırda əllərini peysərində çataqlayır, sanki «yenİ bir şey çıxsın» deyə başını bərk-bərk sıxır, yastığa söykənir, gözlərini səddən ayırmadan plan tökür, tədbir axtarırdı...»

Yeri gəlmışkən deyim ki, Vahidə qarşı duran hər iki obrazda əxlaqi motivizasiya, yəni təhriketmə güclüdür, əlbəttə, təhriketmə (motivizasiya) qeyri-ixtiyari də ola bilir və hadisəyə məcburi münasibət baş verir.

Ümumi halda motiv şəxsiyyətin anladığı təhrikidir. Gəldiyevlə Ağca xanımda Vahidə qarşı ciddi xəsarət yetirməyin, yaxud qətl törətməyin kökündə qeyri-ixtiyarılık yoxdur, şüurlu təhriketmədir. Bu prosesdə qorxu da vardır, lakin Gəldiyev sosial vəzifəsini, zəruri saydığı vəzifəni yerinə yetirməkdə səylidir. İş elə getirir, bəzi xarici səbəblər, təsadüflər onu bu işdən çəkindirməyə məcbur edir və psixi sanksiyadan qorxur.

Vahiddə də təhriketmə (motivizasiya) mövcuddur və bu təhrikin əxlaqi tərəfi onu işə güclü bağlayır, planlar çizdirir, xeyirxahlığı aparır ki, onun nüfuzunu artırır. Buraya Vahidin rasional düşüncəyə malik olduğunu da əlavə edərdik, hər bir hadisənin, predmetin, münasibətin mahiyyətində mənfi və müsbətin dayandığını qiymətləndirmək bacarığı özünü göstərir. Və bu, tələbata çevrilir. Təbii ki, şəxsiyyətin tələbatı və marağı geniş diapazonlu hərəkətdir, çoxcəhətlidir, məzmunca dərin və səthi, yüksək və alçaq, zəruri və lazımsız elementlidir; bu isə əxlaqılık və qeyri-əxlaqılıkdə yekunlaşır. Əxlaqılık Vahidi daima şə-

dən, hətta qətlədən qurtarır, burada Allahın qorumasını da unutmamalı. Təsadüfi deyildi: «Vahidin işi günü-gündən rəvac tapırkı ki, iş yerində, mühəndislər içində böyük, kiçik hamı onu tanıyor, yada salırkı. Rübənin də məhəbbəti birə min artırdı...»

Yaxşı insanların hayına ilk növbədə Allah-taala çatır, yaxşı bəndəsini xilas edir, həyatını yaşamağa ruhlandırır, bir şərtlə ki, xeyirxah ol, dinini gözlə, kimsəsiz cocuğa saygı göstər.

Romanda Gəldiyevin Vahidə qarşı qısqanlığı, nifrəti kulminasiya nöqtəsinə çatır. O, istər-istəməz intiqam hissiylə alovlanır: Gəldiyev Vahidin yaşadığı mənzilə sarı ayaq basır. Bu, onun ikinci cəhdidir. Yازıcı bu məqamı psixoloji cəhətdən təsvir edir. Həyatla ölümün qarşılışması. Həyatını təzəcə quran, gələcəyi olan günahsız gənclə, daima riya, böhtan, yalanla nəfəs alan aciz, miskin cavanın üzləşməsi. Şans ikinci tərəfdədir; o, artıq özünü hazırlamışdır, gərəyi vardır: Oxucuya çatdıracağım epizodu iki dəfə oxudum. Müəllif necə həssaslıqla təsvir edirsə, sanki qəhrəma-

nının ölümündən heyrətlənir, qıymaq istəmir, hətta qatılıb bir iynə ucu boyda mərhəmət hissi verir. Məgər bədii qəhrəmanların ölümünü yazıçılar sakit qarşılayırlar. Mir Cəlal o cüzi mərhəmətə və bir də Allaha ümid edir: «Gəldiyev əvvəl küçə qapısını samballadı, açıq olduğunu görüb sevindi. İlk səfərdə etdiyi kimi, tədricən qapını açıb özünü dəhlizə saldı. Bu yerlər ona o qədər məhrəm gəldi ki... işığı keçirmədi, cəsarətlə pilləkənləri çıxdı, dayanıb qulaq asdı. Qabaqkı oturmaqda səs-səmir yox idi. Qapiya təkan verəndə bağlı olduğunu bildi. Aşar yerinə diqqət elədi, əlcəkdən tutub gücünü yoxlayırmış kimi, bərk silkələdi. Çəkilib qulaq asdı. Sükutdan ürəyi arxayınlaşdı. Qayıdır küçə qapısını yavaşça açdı, arasına kərpic itələdi, qaranlıqda yox oldu. Yarım saat çəkmədi ki, cibində bir dəstə aşar gəldi. Qapının aşar yerini qurdaladı. Aşarları bir-bir salib-çıxardı. Dördüncü aşar deyəsən elə bu qapı üçün qayrılmışdı. Yağ kimi hərləndi, iki dəfə buranda qapı aralandı. İçəridən isti hava gəldi. Gəldiyev sürüşüb, divar peçinin böyründə dayandı». Proses da-

vam edir. İntiqam hissi onu təhrikdən soyutmur. Əməliyyat isə uzanır. Bu dəfə başqa bir duygu qəlbində çırpinır: «Qəribə bir qisas onun qanına yeridi. Buralar heç nalə yerinə oxşamırıdı. Pis məqsəd bu evlərə uymurdu...» Yalnız bir neçə saniyəlik Gəldiyevi müsbət əhvalda görürük, yalnız indi. Və dərhal mənfi emosiyalar cırmaqlayır: «Əyilib yuxarıya diqqət edəndə Vahidin çarpayısında uzandığını, başı üstə oturan uşaqla danışüb oynadığını seçdi. Yəqin ki, bacısıdır, bu dəqiqə qardaşsız qalacaqdır».

Allahın balaca Nəzirə ilə göndərdiyi mərhəmlik budur, şaqqıltını sezən uşağıın qışkırtısı ilə qatilin qaçmağı bir olur. Və bu dəfə həqiqi səfərə çıxır. Gəldiyevin gedişilə Ağca xanımın mənəvi faciəsi sürətlənir. Onun Gəldiyevə nifrəti açıqdı və gizlətmirdi. Lakin bir həqiqəti sezirik: Kişisiz ev xarabazara, soyuq məzara bənzəyir. Bütün sferalarda evdən, xüsusilə, uşaqsız mənzildən kişi harayı, kişi zabitəsi hiss olunmalıdır. Bunu hətta qapıdan çıxarkən Gəldiyev də hiss elədi: «Qadının əlləri qoltuğunda dümdüz daya-

nıb səfərə gedən kişisinə tamaşa elədiyini, bu gedişin aqibətini duymuş kimi, məzлum və naçar baxdığını görəndə Gəldiyevin ürəyi köyrələn kimi oldu...»

Gəldiyevin gedişini kişilər sərt qarşılıyardılar, əgər o, kiminləsə, yaxud tanışları iləsə xudahafizləşsəydi – «əlvida» ürəklərdə səslənməmiş olsa da. Yaziçi bu yolu seçərdi, çün, onun öncə direktoru Verdiyev yaşayır, qurd oğlu Qədir var və başqaları. Amma onunla Ağca xanım vidalaşır, nə üçün? Burda Mir Cəlal öz obrazında yenə lap közərən işiq axtarmışdır; axı o da insandır, atadır, ali təhsillidir. Məntiqlə hər halda arvadının ürəyi yumşalar, evdən qovmaz, artıq hərəkət etməz, qayıdacaq ümidi də itirməz. Mən bu cür yozuram: «Gəldiyev getdi, özü görünməz, ayaq səsləri də eşidilməz oldu. Ağca xanım içəri döndü, evə çökən sükut və tənhalığı dinlədi, qırmızı döşəmədən göy səqfə qədər şəkilli divarlara, rəngi getmiş qapıya, dolu və boş boğcaya qədər hər şeyə baxdı. Deyəsən onlar bir sirri soruşturdu». Bu səssiz ayrılığın niskilidir, evi tərk edən kişinin boş qalmış yeridir. Xəyala

adətən, kədərli anlarda insan qapılır, Ağca xanım da: «Xəyalət onun nəzərini küçəyə, cərgə ilə düzülən və pəncərəsindən kənara işıqlar saçan otaqlara çəkdi...» Onda sosial və fərdi maraqlar birləşir, günahlarından qaçmaq, rəsmi işçi olmaq istəyi baş qaldırır. Bəs buna necə gəlib çıxmalıdır? Yolu görünürmü? İnsan ən gərgin dəqiqələrində çıkış yolunu tapmayı bacarıır, bu, həyatın qanunudur. Yol Vahidlə Rübabə birliyindən keçir, halbuki o, buna nail ola bilməmişdir. Maraqlıdır, Ağca xanımın yolunu Mir Cəlal səhər vaxtına salır, bəlkə də rəmzi səciyyəlidir: həyatın dibindən çıxarılan qadın məxluqu gözünü bu dəfə – «ikinci həyatında» işığa açsın. «Səhər açılırdı... Zülmətin gücündən bir-birinə qarışmış varlıqlar, durulan suda daş-qum kimi ayrılmaga, seçilməyə başlayır, səhər açılırdı. Göyərən və ağ ləpələrilə torpaqları aşırıb, həyat işığına çıxan bitki kimi geniş üfüqdən boylanır, göyə lalə yarpaqları töküldürdü». Bu, yazıcıının mərhəmət işığıdır ki, Ağca xanım onu ovcuna yiğmişdir, bir zaman bu yumşaq ovcunda daş-qas, zər-ziba yiğmişdi,

indi ovçu da özü kimi kimsəsiz qalmışdı. O, artıq Vahidgilə çatmışdır, qulluqçu bunu görmüş, təlaşa düşmüşdür. Vahid səsə çıxır...

Romanda daha bir romantik və kədərpli görünüm təsviri. Qadın ömrünü hay-haraylı keçirmiş, xatirələrdən boylanan miskin hallı Ağca xanım. Bəli, bir kəs mövcud zənginliyilə, vəzifəsilə, gözəlliyyilə, boy-buxunu ilə... öyünməsin ki, onu dəhşətli aqibət gözləyə bilməz – nə qədər ondan qaçsa da... Və bu xofu içində yaşatmalısan ki, sabah fəlakət baş verəndə özündə psixoloji güc, ruhi taqət tapasən! Oxucuya çatdırıldığım bu epizodu köçürəndə barmaqlarım titrəyirdi. Hər halda bir azəri-türk qadındır, onu bir da ha çamurluğa yuvarlamaq Allahdan deyildir. Bu, yeganə balasını torpağa basdırın, evində tənhalaşan Ağcadır. «Qadın dinmədi. Gur və dağınıq saçları altından baxan və alov saçan gözlərilə sanki nəsə deyirdi. Qaşları çatılmış, sıfəti sillə dəymmiş kimi qızarmışdı. Enmiş köksündən, qalxmış çiyinlərindən, damarlar atmış boğazından, müvazi xətlərlə doğranmış alnın-

dan məlum idi ki, bu nələr yaşamış, nə iztirablar keçirmişdir. Vahid adı bir dəlinin, ya azğının evə soxulacağından, bir iş baş verəcəyindən çəkilib, qapını örtmək istədi. Qadının simasında, duruşunda və sükütundakı intizar buna mane oldu. Bir də təkrar etdi: - Gəlin! Gəlin içəri!»

Ağca içəri girir. Rübəbə Vahiddən xahiş edir: - Yaziqdır, arteldə-zadda iş düzəlt. - Zərif münaqişəli vəziyyət yaranır, bir insanın (qadının) böhranlı və dönüş vaxtında şəxsiyyət gözündə mənfi keyfiyyətləri kənara atılır, faydalı iş görməsinə inam yaranır. Bir insan kimi kənara çəkən səs yoxdur, bundan sonra öz əməli üçün məsuliyyət – günah dərəcəsi onun öhdəsinə buraxılır. Yenə o nöqtəyə gəlirik: bədii obrazlar şəxsiyyət olaraq fərdi xarakterləri kontekstində yaşadıqları və tərbiyələndikləri mühitdən kənardə mövcud deyillər.

Mir Cəlalın nəsrində, hansı ki, müxtəlif siyasi və sosial ukladları, keçidləri əks etdirmişdir, əsas qayə yeni tipli şəxsiyyətin əxlaqi simasının ən parlaq, yetər-

li, görümlü xüsusiyyətləri, əlamətləri şəxsi mənafelərin, maraqların cəmiyyətin mövqeyinə, ümumi işinə şüurlu olaraq tabe edilməsi, bu amala dərin inam, səadət vətənpərvərlik, intizamlılıq, öz qüvvələrinə etiqad və xarakter möhkəmliyi aşılamasıdır. İnsanlar arasında yeni münasibətlər (əlaqələr) təşəkkül tapır və bu mənəvi-sosial dəyərlərə - insan ləyaqətinə qarşılıqlı hörmət, təmənnasızlıq, ruhi rahatlıq xasdır. Eqo - davranışının özünü sevmək, qiymətləndirmək, fərdiyətçiliyə meyl göstərmək tipləri rədd edilir, əzm, qətiyyət, bacarıq kimi cəhətlər xüsusi aşılanır. Şəxsiyyətin bu və digər müsbət əxlaqi keyfiyyətləri hətta otuzuncu, əllinci illərin böhranlı situasiyalarında daha aydın bədii əksini tapmışdır.

Mir Cəlalın nəşr poetikasında şəxsi azadlıq, səadət, təhsilalma və s. fərdin qabiliyyətində, bacarığında, sağlamlığında inkişaf edir və ən yaxşı həllini kollektivdən alır. Çün, onun nüvəsində, mayasında əxlaqi münasibətlər dayanır.

ÖN SÖZ YERİNƏ

Mir Cəlalın yaradıcılığının tədqiqi gedışində təbii ki, araşdırıcı müxtəlif bədii situasiyalarla qarşılaşır. Əsərlərindəki «enislər» və «yoxuşlar», ictimai-siyasi sistemin diqtələri və bundan qaçılmazlıq, bir ədib ömrünün şəxsi və sosial-əxlaqi yaştaları... hansı tərəfə çəksəm də bir söz vurğulanır: İnsan. Və bu məfhumdan doğan İnsanlıq. Bu iki sözü yanaşı qoymaq, ayırmaq da olar. Birləşəndə bəşəriləşir, müdrikləşir və bütövləşir. Ayrılanca cılızlaşır, xirdalanır və sıfırlaşır. Təəssüf ki, bütün şəxsiyyətlərə «birincini» şamil etmək mümkünzsuzlaşır. Ona görə ki, hər bir fərd dünyaya, Vətənə, sonra xalqına əxlaqi baxışla mənəvi qiymət verməlidir, amma bir sosial amilin mövcudluğu şəraitində: Əxlaqi meyarla! Bu olanda insan həyatın mənasını, şəxsi ömrünü, millətinin taleyini düşünə bilir; bundan məhrumluq isə şərə qovuşmaqdır.

Yazıcı şəxsiyyəti digər peşə, sənət sahiblərindən xeyli dərəcədə seçilir: azadsevərliyi, iradəsi və rejimilə. Bu «üçlük» xarakterdə öz izini

dərindən buraxır. Ədibi - Mir Cəlalı istisna etmirəm – azadlıq refleksini yerinə yetirməsidir. Bu, ilk növbədə yaziçının (ümumiyyətlə, insanın) əhatəsində olanların azadlığı ilə, maneələri aradan qaldırmaqla müəyyən edilir. Məşhur alim Q.İ.Kortashevskinin digər böyük riyaziyyatçı N.L.Lobaçevskiyə yazdığı məktubunda belə bir yer var: «Güclü iradə sahibi niyyət aydınlığı ilə inadla ona çatmaq səyini özündə birləşdirən kəsdir; bu yolda qarşısına çıxan hər maneələri dəf etmək bacarığına malik şəxsiyyətdir. Bütün bu iradi keyfiyyətlər ya dərin gizli halda, ya cüzi dərəcədə demək olar ki, hamida vardır; bunları inkişaf etdirmək lazımdır. Həmişə özünə inanmalısan»... Xarakterə gəldikdə elm bunu üç amillə şərtləndirir: irsiyyət, sosial mühit və özünü tərbiyələndirmə, eyni zamanda bitkin şəklə düşmüş iradə.

Mən kitabımda şəxsiyyətin konsepsiyası məsələsinə toxunmuşam; həqiqətən, bütün insanlar öz funksiyasını yerinə yetirir: yaşayır və fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu iki sözü ayırmak mümkündür. Bütün canlılar nəfəs alır, yaşayırlar: adam da həmçinin. Amma yaşamağın özünün də

fərqi yox deyil: şüurlu, instinkтив. Şüur yaxşılığa, xeyirxahlığa, səadətə və sairəyə xidmətdə bulunur, əksinə, şərə də qulluq göstərir. Fəaliyyətin mahiyyətində isə iş, əməl, hərəkət mövcuddur. Bu «ikilik» bir-birindən ayrılan, sırf mənfi mənada fərdiləşəndə, pisliklərlə qovuşanda insanlar şəxsiyyət sferasını itirirlər. Təsadüfi deyil ki, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qədim əxlaqında xoşbəxtlik hallanır, səadətə üstünlük verilir. Və xoşbəxtliyin altı şərti (doğruluq, sağlamlıq, xeyirxahlıq, müdriklik, hakimiyyət və uzunömürlülük) qeyd edilir. Mir Cəlal Şərq və Qərb fəlsəfəsini mənimsemışdı və yüksək qiymət verirdi. Belə olmasa idi ədib Qərbin qarşısında baş əyərdi, sabit təbliğatçısına çevrilərdi. O, sosializmi qəbul etmişdi, onun maarifçiliyini görmüşdü və bu, danılmaz fakt idi. Ona görə də əsərlərində insan şəxsiyyətini formalaşdırın proseslərə laqeyd qalmamışdır, sanballı obrazlarının timsalında bu faktorun bədii inikasını təsvir etmişdir. Xüsusilə, «Dirilən adam», «Açıq kitab», «Yolumuz hayanadır» romanlarında, povest və hekayələrində oxucu bunu görür.

Mir Cəlalın mövzu ilə bağlı yaradıcılığına nəzər salanda ədəbi fəaliyyətinin bəzi görüntüləri diqqətdən yayılmır: 1) İdeya-estetik mövqeyi önemlidir. Yaziçi üçün ən xarakterik keyfiyyətdir, burada məfkurə məsələsi də vardır. M.Cəlal yazmışdı: «Aydındır ki, hər bir məfkurə kimi, bədii ədəbiyyatın da ictimai məzmunu, məqsədi, qayəsi vardır».¹ 2) Hansı yaradıcılıq metoduna üstünlük verir. Məlumdur ki, Sovet ədəbiyyatında aparıcı və mütləq bir yaradıcılıq metodu vardı: sosialist realizmi. Mən də belə bir ideoloji dona bükülmüş realizmi qəbul etmirəm, amma bütün hallarda yaziçinin öz yaradıcılıq üslubu, hadisələrə yanaşma tərzi, gizlin də olsa öz fikrini söyləmək xarakteri mövcuddur və Azərbaycan ədəbiyyatında M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, V.Babanlı, İsa Muğanna və bu nəslə məxsus ədiblər dünya şöhrətli əsərlər qələmə aldılar. Unutmaq olmaz ki, bu yaradıcılıq metodu keçmiş əsrlərin ənənələrinə istinad etmiş, eyni zamanda onları müasir varlığa müvafiq

---

¹ Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973, s. 69.

zənginləşdirmiş və inkişafına səbəb olmuşdur. Sosialist realizminin əlindən almaq düzgün deyildir ki, həyatı analitik və poetik tərzdə qavrayır, bu cəhətilə cəmiyyəti inkişafda təsvir etmək tələbinə cavab verirdi. Sosialist realizmi praktikasında görmək çətin deyil ki, sənətkarın yaradıcılıq prinsipi həm üslub, həm də janr cəhətini inkar etmirdi və yeni konkret-tarixi məzmunla zənginləşdirirdi. Deməli, yazıçılarımız da müasir (yaşadıqları) tarixi dövrlərin hadisələrinə dərindən nüfuz edirdilər. M.Hüseynin «Səhər» və «Yeraltı çaylar dənizə axır», M.İbrahimovun «Gələcək gün» və «Böyük dayaq», Mir Cəlalın «Dirilən adam» və «Təzə şəhər», Əli Vəliyevin «Budağın xatirələri» və «Gülşən», Əbülhəsənin «Dünya qopur» və «Tamaşa qarının nəvələri», İ.Şıxlının «Dəli Kür» və «Ayrılan yollar», İsa Muğannanın «Nəsimi» və «Yanar ürək» kimi fundamental əsərləri sosialist realizminin məhsullarıdır! Mir Cəlal «Dirilən adam» və «Açıq kitab» romanlarında tarixi və çağdaş hadisələrin bədii modelini yaratması məgər o deməkmidir ki, ədib müxtəlif bədii cərəyanlardan, yaradıcılıq metodlarından

bəhrələnməmişdir, bədii ifadə vasitələrinə meyl göstərməmişdir: Prozaik intonasiyadan, hadisələrə müəyyən yaradıcılıq dominantından uzaq olmuşdur. Bunlar isə həmin metodun ideya-estetik sanbalına dəlalət edir. Mənfi mənada maraq doğurur ki, son illərin bəzi təqnidçiləri sosialist realizminə total hücumlarla məşğuldurlar və nə demək istədiklərini anlamırlar. Sabir Əhmədli, Ə.Hacızadə, Ç.Ələkbərzadə, Anar, Ə.Əylisli, Elçin, İ.Məlikzadə, M.Süleymanlı və digər ədiblərimizin təqdir olunan nəşr nümunələrinin üstündən qələmmi çəkilməlidir. Məşhur rus ədəbiyyatşünası V.İ.Borşunovun haqlı fikrini oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm: «Bəzi təqnidçilərimizin bizim müasir bədii mədəniyyəti bir tərəfdən öz istiqamətinə görə sadəcə olaraq heç də mütləq realist olmayan sosialist, digər tərəfdən isə sosialist realizmi incəsənətinə ayırmaları tamamilə süni məna daşıyır».² 3) Sənətin həyata münasibəti məsələsinə yanaşması; bu iki anlayış bir-birindən ayrılmadığı kimi, bir-birini tamamlayır. İnsanın iztirabı və

² Bax: Методологические проблемы изучения истории русской Советской литературы, М., 1972, с. 174.

ölümü, sevinci və kədəri, xeyir və şərin mübarizəsi və s. bədii əsərlərdə epik-lirik təfərrüatını tapır. Sənət əlbəttə, insandan ucada dayana bilməz, yalnız sənətkar fantaziyası qələmlə, tişə ilə, fırça ilə insanı, varlığı «özününükü» edər. N.Q.Çernişevski haqlıdır: «Mən günəşin həcmə əslində olduğundan daha böyük təsəvvür edə bilərəm; lakin onu əslində gördüyümdən daha parlaq təsəvvür edə bilmərəm. Elə də mən insanı, gördüğüm adamları nisbətən daha hündür, kök və ilaxır təsəvvür edə bilərəm, lakin həyatda gördüğüm simalardan daha gözəl sima təsəvvür edə bilmərəm».³

Mir Cəlal bir yazıçı olaraq cəmiyyətin əxlaqi və ictimai istiqamətini görürdü, özü bu qatarın hansısa vaqonlarının birində əyləşmişdi. Mikro və makro mühitdə adamlarla ünsiyyət yaradırdı. Gənc nəslin elm, bilik alması və tərbiyəsilə müntəzəm məşğuldu. Bu «üçlük» yazıcının bədii təxəyyülündə bu və ya başqa şəkildə inikasını tapırdı, məqsədin əsasında isə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması dayanırdı. Mir Cəlalın

---

³ Çernişevski Q.İ. Sənətin varlığa estetik münasibətləri, B. 1956, s. 88.

əsərlərində məhz insanların ətraf mühitə münasibətlərində psixoloji məqamların təsviri, insanın özünün dərki üçün vacib keyfiyyətləri axtarış qavraması; insanın bütün sferalarda öz-özünə bərabər olmaması – necə ki, Dünyanın rəzalətlərini anlaması – bu zamandan etibarən onun ikiləşməsinin başlanması. Belə bir fikri əlavə edərdim ki, keçmiş amorf deyil, hətta yatdığını deyə bilmərik. Xatirələr və qeydlər, çöküntü və köçürmələr, anımlar və arxivlər yiğini varlığımızda yaşayır. Bu varlığımızı yenidən dünyaya gətirə bilərik, tarix də yenidən bizi «doğar», əvəzində gələcəyin izlərini, muxtarİyyətimizi isbat edirik və nöqsanlarımızdan qurtulmaq üçün çırpına bilərik. Lakin keçmiş fikrimizdən, xəyalımızdan silməyi bacarmırıq, çün, gördüyüümüz və düşündüyüümüz – bunlar başımızda və qəlbimizdədir...

Bu tezis həqiqətdən gəlir: Mir Cəlal «Dirilən adam», «Açıq kitab» romanlarında, hekayələrində cəmiyyətdə, fərdi və şəxsiyyətlərarası davranışında – həqiqətin sosial-siyasi, əxlaqi-mənəvi, ideal-arzu statusunun mövcudluğu probleminin həllinə səy etmişdir. O,

«əməl ahəngdarlığı» anlayışının mahiyyətindəki insanların konkret həyat şəraitini, yaşam tərzini onların geniş amalları ilə özlərini təkmilləşdirməsi zərurətindən yan keçməmişdir. Yaqub İslmayilov bu cəhəti düzgün qiymətləndirmişdir: «Dirilən adam» müəllifin həyatı dərk və əksetdirmə imkanlarını, bədii rənglərini üzə çıxaran bir romandır. Burada həyat həqiqəti, ictimai varlıq, insan səciyyələri və onların mahiyyəti, mövcud hadisə və vəziyyətlər ancaq realist qələmlə göstərilmir. Təsvirlərdə realizmi bəzəyən və qanadlandırın romantika da, romantik boyalar da iştirak edir». Yaqub İslmayilov «Açıq kitab» haqqında da yüksək fikir söyləyir: «Açıq kitab» ziyalı mühiti, mürəkkəb həyat haqqında roman olsa da, yalnız o dairədə cərəyan edən müəyyən hadisə və mətləblərdə məhdudlaşdırıb qalmır».

Mir Cəlalda İnsan böyük hərflə obrazdır; o, öz azadlığında eksiztensiya kimi transendensiya neməti görür; İnsan varlığının sərbəstliyi, özünüseyi obrazların özəyinə çevirilir və yeri gələndə personajlar öz şəxsi istəklərinə nail olurlar, xüsusilə, müharibə dövründə yazılması hekayələrin qəhrəmanları. Bir cəhəti

vurğulayıram ki, Mir Cəlalın obrazları filosofluq etmir və özlərini intihara gətirib çıxarmırlar. Ədib ən kritik məqamlarda qəhrəmanını stress vəziyyətindən xilas edir. Əksinə, bu surətlər – insanlar yuxarıya darılmaqla öz işləri, cəmiyyətə təmənnasız xidmətlərilə böyüklerlə bərabərleşməklə mənəviyyatca yüksəlirlər – hətta ən sonda mənfi obrazlar öz günahlarını yumağa çalışır, ruhən təmizlənirlər – katarsis onları «suya» çəkir. Bu, o demək deyil ki, Mir Cəlalın qəhrəmanlarında ehtiras, tələbat, mənafə kimi maddi və psixoloji keyfiyyətlər yoxdur – xeyr – onlar şəxsiyyət kimi özlərini aparır, tədricən özlərini təmizləyirlər. Aristotelin: həyatın mənası, xoşbəxtlik və ən yüksək neməti – bu üç anlayışı özlərində ehtiva edirlər.

Mir Cəlalın poetikasında şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması problemi – İnsanın sosial, əxlaqi, fərdi şüara malikliyi, hadisələrə mövcud zamanın kontekstində yanaşib qiymətləndirməsi təmiz, təsirsiz nəşrin nümunəsidir və hər cür donkixotizmdən, neytralizmdən, hamletizmdən kənardə dayanır. Belə ki, oxucuların diqqətini xalqın ictimai əxlaqına, psixologiyasında yaşayan

mövcud hisslərin və təsəvvürlərin irsiliyinə yönəltmişdir. Əlbəttə, ədəbi tənqidin bir fikri də maraq doğurur ki, dövr, zaman və məkan nəsrin, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın istiqamətinə – sosial və əxlaqi baxımdan həllinə rəvac verir və bu zəmindən sözünü deyir. Məsələn, 30-cu illərdə yaranan nəsr əsərlərində əsas mövzu nöqtəsi sinfi mübarizə, savadjsızlığın ləğv edilməsi, vətəndaş müharibəsi və s. məsələlərdir. Deməli, o illərin ədəbiyyatı o zamanın problemlərinin bədii həllinə üstünlük verirdi. Başqa yazıçılarımız kimi, Mir Cəlal əsərlərində bu problemləri qaldırısa da, insan xarakterindəki müdrikliyi, həqiqətpərəstliyi, əzmkarlığı... əks etdirmişdir. Bu gün həqiqətdir ki, mərhum xalq yazıçısı Bayram Bayramovun göstərdiyi kimi: «20-30-cu illərin nəsri yarandı və bu sıradə Mir Cəlalın rolu vardır?»

Azərbaycan nəsrinin çox yaxşı ənənələri olmuşdur və Mirzə Cəlildən, Ə.B.Haqverdiyevdən üzü bəri inkişaf etməkdədir. Nəsrimizdə bir əsas bədii keyfiyyət də konflikt və xarakterlə, fərdilik və tipikliklə şərtlənir və bunların vəhdətidir...

Mən Mir Cəlal nərsini belə bir ədəbi-tənqidçi yanaşmadan, insana və insanlığa yanaşma meya-

Allahverdi Eminov. "Mir Cəlalın poetikası". III cilddə. III cild. 10 e-kitab

rından nəzərdən keçirdim, təbii ki, imkanım baxımdan...

AZƏRBAYCAN
GƏNCLƏR FONDU

Yeni Yazarlar ve Sənətçilər İctimai Birliyi
New Writers and Artists Public Union

"Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti". YYŞİB-nin kulturoloji layihəsi

Azərbaycan Respublikası Gənclər Fonduun qrant müsabiqəsi çərçivəsində maliyyələşdirdiyi, Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi oktyabırın ortalarından "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı növbəti maraqlı kulturoloji layhəsinə həyata keçirilir.

Layihə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi, Azərbaycan dilinin, tarixinin, www.kitabxana.net və YYŞİB-nin müstərək nəşri

mədəniyyət və incəsənətinin təbliğinə xidmət edən intellektual oyunların, müsabiqələrin, olimpiadaların, festivalların keçirilməsi və animasiya və bədii filmlərin (sosial çarxlarının) hazırlanması mövzusundadır. Layihə görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 55 milyonluq azərbaycanlılar, xüsusən uşaq, yeniyetmə və gənc soydaşlarımız - kreativ-intellektual düşüncə sahibləri arasında tarixi vətənləri olan Azərbaycana sevgi və saygını artırmaq məqsədilə innovativ-vətənpərvərlik aksiyaları özündə cəmləyir. Internet resurslarından - sosial şəbəkələr, yeni media orqanları, videopaylaşım platformlarının imkanlarından yararlanaraq, elektron-virtual formada Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri ilə motivasiya formasında yeni nəsil arasında vətənpərvərlik tərbiyəsi işi gücləndirilməsinə yönəldilir. Bunun üçün respublikamızın bir sıra yerlərində, eləcə də xaricdə yaşayan diasporumuzun görkəmli simaları, gənc bloqqerlər, şəbəkə istifadəçiləri, tanınmışlar və sadə oxucular tərəfindən əsərin audio-vizual formatda, oxucular tərəfindən səsləndirməklə, video çəkiliş aparmağı, film formasında hazırlanması və Internetdə yayımının təşkili, kitabın bir sıra dillərdə tərcümə variantının elektron formada şəbəkə resursları və e-kitabxanaya

hazırlanması, həmçinin, yayımı, o əsər haqqında yazılın filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, müəllifin aforizmlərindən ibarət kitabın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur. Kitabdan parçalar oxuyanlarda Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərimizə maraq artacaq.

Görkəmli yazıçı, dəyərli alim və pedaqqoq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron variantda hazırlanaraq gənclərə çatdırılması, həm də yeni media və sosial şəbəkələrdə layihəyə İKT dəstəyi verilməsi üçün kreativ innovasiyalar yaratmaq.

Əsas məqsəd Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik intonasiyanı gənclərimizi innovativ-kreativ birləşdirən bütöv millimənəvi kitab kimi motivasiya formasında təbliğ etməkdir. Gənclərin yeni İKT texnologiyaları, Feysbuk, Youtube, Instagram, Tvviter, TikTok, həmçinin, Vatsap kimi platformalarından yararlandığını nəzərə alaraq bu əsərin səsli və görüntülü formasını (audio-video format), eləcə də elektron variantda yayına hazırlamaqla İnteretdə trend yaratmaq mümkündür.

**Layihə icraçıları aşağıdakı vəzifələri qarşılara
məqsəd kimi qoyublar:**

Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək.

Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindəki vətənpərvərlik ruhunu yeni formalarla 55 milyonluq diasporumuzun yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq.

İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi istifadə edərək motivasiya kim yeni nəsilə aşılamaq. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərini müxtəlif şəxslər tərəfindən səsli - audio kitab formasında hazırlamaq və bu yönə gəncləri həvəsləndirmək.

Müxtəlif insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərinin parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - video film formasında hazırlamaq və bu yönə gənclərin imkanlarından bəhrələnmək.

Yazıcı-alimin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, yaymaq.

Ədibin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında tədbir təşkil etmək. Müəllifin aforizmlərindən ibarət kitabçanın çapı, yayımı, təqdimatı, sosial şəbəkələrdə təbliğatı nəzərdə tutulur.

Layihənin fəaliyyət mərhələləri:

1. Azərbaycan ədəbiyyatını vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gənclərə sevdirmək məqsədilə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərin vətənpərvərlik ruhunu yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşrə / yayına hazırlamaq:
  - Səsli - audio kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlamaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.
  - Görüntülü - vizual kitab formasında: "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya almaq, yayına hazırlamaq, Internetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında yerləşdirmək, Ümumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq.
2. Elektron kitab: imkan daxilində müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron formatda hazırlamaq, e-kitabxanalarda, Internet resurslarında yerləşdirməklə Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığını və Azərbaycan ədəbiyyatını populyarlaşdırmaq.

3. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-almanax hazırlayıb e-kitabxanada yerləşdimək, yaymaq, sosial şəbəkələrdə təbliğatı.
5. İnternetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaqla bu istiqamətdə motivasiya məhsulu kim yeni nəslə aşılamaq, bu yönə gəncləri həvəsləndirmək.
6. Sosial şəbəkələrdə - İnternetdə yeni mütaliə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılacaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul vasitəsilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.
7. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real/virtual tədbir həyata keçirmək.
8. İnternet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulması.

Layihənin yetərincə təbiyi və ictimaiyyətə çatdırılması işi düzgün işlənmiş media-plan vasitəsilə gerçəkləşdiriləcəkdir. Virtual aksiyaların təşkili, Internet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlərin qurulmasına xüsusi diqqət ayrılacaqdır. Fəaliyyətlər zamanı layihənin təqdimatına və təbliğinə xüsusi önəm veriləcəkdir: istər ölkə daxilində, istərsə də dünyada əngəlli gənclərin kreativ-kulturoloji potensialının, ədəbi resurslarının geniş yayılmasına səbəb olacaq. Televiziyyada və mətbuatda («525-ci qəzet», “Təzadlar”, “Bakı-xəbər” kimi ölkənin nüfuzlu mətbu orqanlarında, Space TV, “Dünya” TV, İNK TV kimi televiziya kanallarında və digər KİV-də, Internet saytlarında), müxtəlif sosial şəbəkə və foto-videoideo paylaşım platformalarında layihə, virtual mərkəz, e-kitab və rəqəmsal nəşrlər, elektron kitabxanadakı ayrıca bölüm haqqında rəylər, fikirlər, məqalələr çap olunacaq, müzakirə xarakterli reportaj və süjetlər hazırlanacaqdır.

Layihənin nəticələri:

1. Vətənpərvərlik nümunəsi olaraq Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri fərqli, İKT texnologiyalarına uyğun olaraq yeni formatlarda 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarına, xüsusən də yeni nəsil nümayəndələrinə, gənclərə çatırmaq üçün aşağıdakı formalarda nəşri və yayımı təşkil olunacaq.
2. "Bir gəncin manifesti" əsərinin bəzi hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası hazırlanmaq və geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırmaq üçün yeni səslili - audio kitab hazırlanacaq.
3. "Bir gəncin manifesti" əsərinin maraqlı hissələri müxtəlif şəxslər tərəfindən parçalarla ifası videoya alınacaq, yayımı hazırlanaraq Internetdə və sosial şəbəkələrdə, videopaylaşım portallarında yerləşdiriləcək, ümumazərbaycan milli-mənəvi dəyər kimi dünyada yaşayan 55 milyonluq soydaşlarımıza, geniş ictimaiyyətə, eləcə də əngəlli gənclərə çatdırılacaq görüntülü - vizual kitab, bədii-sənədli videofilm hazırlanacaq.
4. Müxtəlif dillərdə "Bir gəncin manifesti" əsərinin elektron kitab formasında hazırlanacaq, e-kitabxanalarda, Internet resurslarında yerləşdiriləcək, Mir Cəlal Paşayevin yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbiyyatı gənclər arasında populyarlaşdırılacaq.
5. Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri haqqında yazılan filoloji materiallardan ibarət e-

almanax hazırlanacaq, e-kitabxanada yerləşdirilərək, gənclərin azad istifadəsi üçün yayılacaq.

6. Müəllifin aforizmlərindən ibarət cib kitabı formasında toplunun çap ediləcək, gənclərə, tələbələrə paylanacaq, e-variantı Internetdə və e-kitabxanada sərbəst yayım üçün yerləşdiriləcək, geniş ictimaiyyət üçün təqdimatı, sosial şəbəkələrdə güclü təbliğatı aparılacaq.

8. Internetdə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsərindən vətənpərvərlik trendi kimi tanıtmaq və bu istiqamətdə motivasiya modeli kimi yeni nəslə aşılanacaq, bu yönə gəncləri həvəsləndiriləcək.

9. Sosial şəbəkələrdə - Internetdə yeni mütalifə və virtual-kreativ aksiyaya başlanılacaq, müxtəlif gənc insanlar tərəfindən Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri parça-parça mütaliəsini təşkil etməklə vizual kitab - videofilm formasında hazırlan məhsul vasitəsilə sosial şəbəkələrdə vətənpərvərlik hərəkatı kimi gənclərin imkanları səfərbər ediləcək.

10. Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı, "Bir gəncin manifesti" əsərinin gənclərin vətənpərvərlik ruhda böyüməsindəki rolu haqqında real tədbir təşkil olunacaq.

11. Internet, Feysbuk, Tvviter və Youtube və b. şəbəkələrdə bu istiqamətdə fəaliyyətlərin

dəstəklənmək, ayrıca sosial şəbəkə resursunun yaradılması, gənclərin, yeniyetmələrin, məktəblilərin intellektual səviyyəsini yüksəltmək üçün fəaliyyətlər qurulacaq.

Layihənin qiymətləndirilməsi:

Müvafiq qanunvericilik aktları, qanunlar, normativ sənədlər, eyni zamanda Azərbaycan Gənclər Fonduñ tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirmə indikatorları müəyyənləşdiriləcək və ona uyğun olaraq qiymətləndirmə aparılacaq. Xüsusən də aşağıdakı cəhətlərə əhəmiyyət veriləcək:

- tərəfdaş və əlavə donorlar haqqında məlumat;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət haqqında Fonduñ əvvəlcədən məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsində fəaliyyət zamanı Fonduñ adının və loqosunun nümayiş olunması;
- layihə sənədlərinin uyğun strukturu; layihə üzrə əmrlər;
- layihədə çalışən işçilərin sayı, işçilərlə bağlanmış əmək, mülki-hüquqi xarakterli və könüllü müqavilə;
- layihənin iştirakçılarının sayı;

- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;
- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsindətanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;
- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və Internet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;
- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusuna uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.
- mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;
- layihənin iştirakçılarının sayı;
- layihə çərçivəsində tədbirə dəvət olunmuş şəxslərin sayı və tərkibi;
- layihə ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılması;
- layihə çərçivəsindətanıtım materialları, gündəlik və proqramlar;

- nəşr – paylama materiallarının (e-kitab, vizual məhsullar, sosial media və Internet TV proqramları və s.) iştirakçılara verilməsi;
- layihə çərçivəsində xidmətlər; layihə fəaliyyətinin icra planına uyğunluğu, işlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin müəyyən edilməsi;
- tədbir zamanı qoyulan mövzunun layihə mövzusuna uyğunluğu;
- layihə çərçivəsində iştirakçılarla qiymətləndirmə işinin aparılması.

Layihənin davamlılığının təmin edilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan fəaliyyətlər:

Layihə uğurla yekunlaşdırılardan sonra da fəaliyyətlər davam etdirilərək aşağıdakı istiqamətdə işlər həyata keçiriləcək:

- Davamlı olaraq o istiqamətdə Internetüstü fəaliyyətlər daha da genişləndiriləcək və ardıcıl işlər görüləcək;
- Yaradılacaq sosial şəbəkə resurslarında yenə də bu mövzuda müxtəlif materiallar paylaşılacaq;
- Internetdə, elektron kitabxanada, sosial mediada yeni formatlarda, vətənpərvərlik mövzusunda elektron kitablar, rəqəmsal nəşrlər, eləcə də yeni kreativ

materiallar sosial şəbəkələrdə onlayn-oflaysin yayılanacaq, daimi fəaliyyət göstərəcəkdir;

- Elektron kitablardan ibarət virtual sərgi ardıcıl təşkil olunacaqdır.

- Mütəxəssislər tərəfindən bu layihənin həm peşəkar dairələri, həm geniş ictimaiyyət tərəfdən müzakirəsi, mətbuatda işıqlandırılmasına şərait yaradılacaq;

- Gələcəkdə Mircəlalşunaslıq və vətənpərvərlik ədəbiyyatının müxtəlif qollarına aid sahə elektron kitabxanaları, eləcə də şəbəkə nəşrlərini özündə birləşdirəcək resurslar yaradılacaq;

- Milli Virtual-Elektron Kitabxana daha da genişləndiriləcək, eyni zamanda ölkəmizin daxilində və xaricdəki anoloji Internet kitabxanaların şəbəkəsinə qoşulması, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir;

- Layihənin növbəti mərhələsi hazırlanaraq donor təşkilatlara təqdim olunacaq və s.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, YYSİB milli və dünya mədəniyyəti, elm və ədəbiyyati hadisələrinin təbliği, real, eyni zamanda məsafəli - elektron təlim və kursların təşkili, Azərbaycan intellektual sərvətlərini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək, xaricdə tanıtmaq, Internet resursları, elektron kitabxana istiqamətində yeni nəsil yaradıcı

insanları səfərbər etmək və s. sahələrdə fəaliyyətini qurub.

Təşkilat 22 ildir respublika əhəmiyyətli və beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət, elm, ədəbiyyat, sənət, kitab nəşri və təbliği, qəzetçilik, yeni mass-media, bloqgerlik, e-kitabxana və Internet resurslarının zənginləşdirilməsi kimi sahələrdə fəaliyyəti ilə məşğul olur. 13 dəfə Bakı Kitab Bayramı – illik Milli Kulturoloji layihə həyata keçirib, 12 kitab nəşr etmiş, çoxsaylı mətbuat-ədəbiyyat layihələri həyata keçirmişdir. Hazırda Internetdə və ictimai düşüncədə "Virtual Azərbaycan" layihəsini gerçəkləşdirir. Qurumun dəyərli layihəsi əsasında www.kitabxana.net ünvanlı Milli Virtual-Elektron Kitabxana - Internet portalı yaradılıb və fəaliyyət göstərir. Internetdə və sosial şəbəkələrdə 20-yə yaxın resursları fəaliyyət göstərir. İndiyəcən bir neçə virtual e-kurs yaradıb və 3000-dən artıq elektron kitabı hazırlayaraq Internet istifadəçilərinin azad istifadəsinə təqdim edilib. Təşkilatın fəaliyyəti milli, eləcə də dünya mədəniyyətini və ədəbiyyatını həm ölkə daxilində, həm də xaricdə təbliğ etmək, yeni nəsil yaradıcı insanların əqli-intellektual, sosial və müəlliflik hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərmək, sənət adamlarının yaradıcılığını cəmiyyətə tanıtmaq, çağdaş mədəniyyəti və ədəbiyyatı inkişaf etdirməklə milli kulturoloji-intellektual düşüncənin

zənginləşməsinə yardımçı olmaq, mədəniyyətlərarası dialoqu, sivilizasiyaların integrasiyanı gücləndirməklə qloballaşan dünyada Azərbaycanın inkişafına, estetik-bədii irsini yüksək səviyyəyə çatdırmaqdır. QHT fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq ədəbi-mədəni, kulturoloji hadisələr gerçəkləşdirir, hüquqi-mədəni maariçilik, gənc yaradıcı insanların ictimai maraqlarını ifadə edir, mədəniyyətlə, ədəbiyyat, Internet, sosial şəbəkələr, virtual resurslar, elektron kitabxanalar, kreativ innovasiyalarla bağlı kulturoloji layihələri hazırlayır və uğurla həyata keçirir, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmağa çalışır.

Milli Virtual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

"Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihəs kulturoloji layihə. Elektron Kitablar..."

Bu elektron kitablar Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu maliyyə dəstəyi ilə (2020-ci il maliyyə yardım müsabiqəsi), Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi tərəfindən həyata keçirilən, www.kitabxana.net - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın "Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihəs çərçivəsində nəşrə hazırlanıb və yayılır.

**Kreativ-bədii layihənin bu hissəsini
maliyyələşdirən qurumlar:**

Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu

<http://youthfoundation.az>

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyi:

www.vysq.kitabxana.net

**Bu silsilədən olan digər digər e-kitablarını buradan
oxuyun:**

http://kitabxana.net/?oper=e_kitabxana&cat=192

"Bizi innovativ-kreativ birləşdirən kitab: Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" adlı kulturoloji layihə

www.kitabxana.net və YYSİB-nin
müştərək nəşri

Allahverdi Eminov. "Mir Cəlalın poetikası". III cilddə. III cild. 10 e-kitab
çərçivəsində hazırlanan Feysbukda səhifəmizi və virtual
kursu buradan izləyin:

<https://www.facebook.com/YeniYazarlar>

Aydın Xan Əbilov,

Yeni Yazarlar və Sənətçilər İctimai Birliyinin sədri,

Prezident təqaüdçüsü, yazıçı-kulturoloq